

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ઓગસ્ટ : ૨૦૧૪

વર્ષ : ૯, અંક : ૨

૩. ૨૦

સમાનો મન્વ: । (ઋગ્વેદ)

સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

वर्ष : ८

स्थापना वर्ष : १९६०

ओगस्ट : २०१४

अंक : २

धीरु परीभ
प्रमुभ

परामर्शनसमिति
रतिबाल बोरिसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमन्त्री

तन्त्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ .00 क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા □ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
¹/₁₅₇₅₀ મત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮
'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટફર્ટીલાઈઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ. વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૬

સાહિત્ય

પ્રમુખપદેથી : સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન, ધીરુ પરીખ 6

કવિતા : કાગળમાં ચકલી બોલી..., અનિલ રમાનાથ 11, આ હીરાજડિત ઘર, પ્રવીણ દરજી 12, તારો મલક - મારો મલક, ધીરેન્દ્ર મહેતા 13, રાખું, રામચન્દ્ર પટેલ 13, એક કાવ્ય, ઉદયન ઠક્કર 14, કાળમીઠ સમયખંડો સર્જે..., સુસ્મિતા જોષી 15, મારી સંવેદનાઓ, રાધિકા પટેલ 16, ક્યાં જશે તું ?, સોલિડ મહેતા 17, ઊડી ક્ષણોની રાખ, પરાજિત ડાભી, તમન્ના આઝમી 17, સિમલા, પ્રવીણ ગઢવી 18

વાર્તા : પાછલે બારણે, પ્રવીણસિંહ ચાવડા 19

વિદેશી સાહિત્ય : જિમી વેલેન્ટાઈન, લેખક : ઓ. હેન્ની, અનુવાદ : મોહનલાલ પટેલ 26

આસ્વાદ : કવિશ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીની પ્રભાવક રચના : સમય, લાભશંકર ઠાકર 35, રઘુવીર ચૌધરીનું કામાખ્યા-દર્શન : એક નોંધ, જયદેવ શુક્લ 37

વક્તવ્ય : ટૂંકી વાર્તામાં સુરેશ જોષીની ઘટનાતત્ત્વની વિચારણા, સુમન શાહ 42

અભ્યાસ : મધ્યકાલીન સંશોધનસાહિત્યના મૂર્ધન્ય મનીષી : ભોગીલાલ સાંડેસરા, ડૉ. બળવંત જાની 52

ગ્રંથાવલોકન/સમીક્ષા : 'હેયે પગલાં તાજાં' સ્મરણકથાનું ગદ્યવિધાન, સિલાસ પટેલિયા 72, 'માતૃભાષાપ્રબોધ' વિશે, યોગેન્દ્ર વ્યાસ 78

આવરણચિત્ર : પીયૂષ ઠક્કર 80

આસ્વાદનોંધ

આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 82

આવરણ : જ્યોત્સ્ના ભટ્ટ

એક હકીકત આપણે સહુ જાણીએ છીએ કે સાહિત્યનું વિજ્ઞાન હોય છે અને વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય હોય છે. અને સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન વિશિષ્ટ અને વ્યાપક અર્થમાં વપરાયેલા શબ્દો છે એટલે કે વિજ્ઞાનવિષયક વાત કરતી અભિવ્યક્તિ અને સાહિત્યના વિશેષ વિશે વાત કરતી અભિવ્યક્તિ.

પરંતુ અહીં હું જે મુદ્દાની વાત કરવા માંગું છું તે સાહિત્યમાં, સાહિત્યના કોઈ પણ સ્વરૂપમાં વૈજ્ઞાનિક બાબતો કે વિચારોનો થયેલો વિનિયોગ. આમ તો સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન બંને મૂળતઃ અલગ અલગ વિદ્યાશાખાઓ છે. ૧૯મી સદીના મહાન વિજ્ઞાની થોમસ હાર્ડી પ્રશિષ્ટ વિદ્યાઓના અભ્યાસ પર ભાર મૂકે છે અને જણાવે છે કે -

‘... an exclusively scientific training will bring about a mental twist as surely as will an exclusively literary study.’

(માત્ર ને માત્ર વૈજ્ઞાનિક તાલીમ માત્ર ને માત્ર સાહિત્યિક અભ્યાસની જેમ ખરેખર એક પ્રકારનો માનસિક વળાંક લાવે છે.)

આ જ સદીના એક બીજા વિજ્ઞાની ટિન્ડાલ (Tyndall) પણ કંઈક આ જ રીતે સાહિત્યનો મહિમા કરે છે. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે તેમને વિજ્ઞાન તરફ દોરી જનાર ટેનિસનનો તેમણે કરેલો અભ્યાસ હતો. ઉત્ક્રાંતિવાદનો અગ્રણી વિજ્ઞાની ડાર્વિન પણ માને છે કે તેના ચૌવનકાળે તે શેક્સપીઅરનાં નાટકોથી અભિભૂત હતો. મિલ્ટન અને વર્ડ્ઝવર્થની કવિતાએ પણ તેને આકર્ષ્યો હતો. આગળ જતાં ડાર્વિન વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ સક્રિય બનતાં તેમને લાગતું હતું કે જાણે જીવનરસ ઓછો થઈ રહ્યો છે, કારણ કે તેઓ સાહિત્યથી દૂર હતી રહ્યા હતા.

તો વળી બીજી શતાબ્દીમાં થયેલા ખગોળશાસ્ત્રી ટોલેમી (Ptolemy) પોતે કવિતા રચતા હતા. તેમણે લખેલી કેટલીક કાવ્યપંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે :

‘Mortal tho’ I be, ye emphemeral, if but a moment
I gaze up to the night’s starry domain of heaven,
Then no longer on earth I stand; I touch the Creator,
And my lively spirit drinketh immortality.’

(મર્ત્ય હોવા છતાં હું ઓ ક્ષણભંગુર, એકાદ ક્ષણ પણ જો
હું તારાખચીત રાત્રિના સ્વર્ગ તરફ ધારીને જોઉં તો
આ પૃથ્વી પર હું સહેજ પણ વધુ વખત ન રહું;
હું સર્જનહારને સ્પર્શું

અને મારો જીવાત્મા અમરત્વનું પાન કરે.)

તો આપણા વખતના મોટા સંશોધક રોનાલ્ડ રોસ (Ronald Ross) પોતાની ઘણોબધો સમય સંશોધન પાછળ ગાળતાં ગાળતાં પણ કવિ હતા અને એમણે પોતાની રોજનીશી પદમાં લખી છે, જેમાં કવિત્વનો અંશ છે. આપણે ત્યાં એક વૈજ્ઞાનિક તથ્ય સમજાવવા આવું પદમય જોડકણું છે :

‘લાલ પીળો ને વાદળી મૂળ રંગ કહેવાય
બાકીના બીજા બધા મેળવણીથી થાય.’

વિજ્ઞાન પ્રમાણે મૂળ રંગો ત્રણ જ છે, પરંતુ તેમના અવનવીન મિશ્રણથી આપણે અનેક રંગો સર્જી શકીએ છીએ. આમ, વિજ્ઞાનને સમજાવવા પદનો ઉપયોગ થયો છે. ૧૬૮૭માં ‘Principia’ (પ્રિન્સિપીઆ) નામનો વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથ આપનાર, જાણીતા વિજ્ઞાની સર આઈઝેક ન્યૂટનના ગાળામાં પણ આ વૈજ્ઞાનિક શોધખોળની ભરમાર વચ્ચે કામ કરનાર ફ્રાન્સિસ બેકન (Francis Bacon) મોટો સાહિત્યિક પુરુષ હતો. તેણે વિજ્ઞાનની સાથે સાથે લોકીમાં સાહિત્ય પ્રત્યેનો લગાવ પણ કેળવ્યો. સર્જકો વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાંથી અલંકારો, દષ્ટાંતો વગેરે લઈ તેનો સાહિત્યકલાગત ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. આ વાતનો આછો ખયાલ જોન ડન અને મિલ્ટનની કવિતામાં પણ મળી રહે છે. ડનની આ પંક્તિઓ એનો પુરાવો બની રહેશે :

‘The new philosophy calls all in doubt
The element of fire is quite put out;
The sun is lost and the Earth, and no man’s wit
Can well direct him where to look for it.’

(નવ્ય ફિલોસોફી બધું શંકાની નજરે જુએ છે

અગ્નિતત્ત્વને સાવ બાજુ પર મૂકી દેવાયું;

સૂર્ય ખોવાઈ ગયો, અને પૃથ્વી તથા કોઈ પણ મનુષ્યની બુદ્ધિ

એમની શોધ ક્યાં કરવી તે બાબતે દોરવણી આપી શકે નહિ)

ડન એક તરફથી વિજ્ઞાન તો બીજી તરફથી કલ્પનાના લપેટામાં આવી ગયો હતો, જેને કારણે એની ધાર્મિક સંપ્રજ્ઞતા પર અસર પહોંચી હતી.

મિલ્ટને પણ પોતાના મહાકાવ્ય ‘પેરેડાઈસ લોસ્ટ’માં આમ તો પારંપરિક ટોલેમિક (Ptolemaic) પદ્ધતિનો ઉપયોગ તો કર્યો જ છે; પણ એક મહાન કવિ હોવાને નાતે સ્વીકૃત વૈજ્ઞાનિક વાતો સાથે સાથે પોતાનો કલ્પનાવિહાર પણ સંયોજ્યો છે. એમણે કહેલું કે –

Give me the liberty to know to utter and argue,
according to conscience, above all liberties.’

(મને મારો અંતરાત્મા કહે તે પ્રમાણે જાણવાની, કહેવાની અને દલીલ કરવાની સર્વોપરી સ્વતંત્રતા આપો.)

ઈ. સ. ૧૬૦૨માં ‘ધ રોયલ સોસાયટી’નો પાયો કેટલાક વિજ્ઞાનીઓએ નાખ્યો. એના લખાણમાં, કહો કે બંધારણમાં, બેકન અને કોઉલી (Cowley) જેવી સાહિત્યિક વ્યક્તિઓએ અગ્ર ભાગ ભજવ્યો હતો. ‘Annus Mirabilis’ (એન.સ. મિરેબિલિસ) નામક પોતાની કૃતિની પ્રસ્તાવનામાં ડ્રાઇડન લખે છે :

‘I must take leave to say that my whole discourse is sceptical, according to the way of reasoning initiated in the modest inquisitions of the Royal Society.’

(મારી સમગ્ર વાત વિવેકબુદ્ધિની રીતે રોયલ સોસાયટીના વિનમ્ર વિચારાનુસાર સંશયાત્મક છે તેમ જણાવવાની મારે છૂટ લેવી જોઈએ.)

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ૧૮મી સદીમાં વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય વચ્ચે સમુચિત અને સક્ષમ વિચારણા ચાલી હતી. પોપ (Pope)નો ‘ડન્સિઆડ’ (Dunciad)માં (Goddess of Dullness) નીરસતાની દેવી પાસેથી ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે અને આ લોકો છે રોયલ સોસાયટીના ફેલો. એમાં પણ વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય વચ્ચે સેતુ રચવાની વાત છે. તો વળી અદકેરા કટાક્ષલેખક સ્વિફ્ટનો ગુલિવર (Gulliver) કૉલેજ ઓવ લિગેડો (College of Legado)ના એક અધ્યાપકની મુલાકાત લે છે ત્યારે તે અધ્યાપક લગભગ એક દસકાથી કાકડીમાંથી સૂર્યકિરણો મેળવવાનો પ્રયાસ અને પ્રયોગ કરી રહ્યો છે ! આમ, વિજ્ઞાનના વધતા જતા મહત્ત્વ પર એણે ધારદાર કટાક્ષ કર્યો છે. આ જ સદીમાં એડિસન એક એવા સર્જક છે કે જેમણે વિજ્ઞાનનો મહિમા તો કરે જ છે અને સાહિત્યમાં એના વિનિયોગની વાત કરતાં કહે છે :

‘No writers more gratify and enlarge the imagination than the authors of the new philosophy, whether we consider their theories of the earth or the heavens, the discoveries they have made by glasses, or any other of their contemplations of nature... science opens infinite space on every side of us, but the imagination is at a stand.’

(નવ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના લેખકો સિવાયના અન્ય કોઈ લેખકો કલ્પનાને સંતોષકારક કે વિસ્તૃત બનાવી શકે નહિ; પછી ભલે આપણે તેમના પૃથ્વી કે સ્વર્ગ વિશેના સિદ્ધાંતોને ગણનામાં લઈએ કે નહિ, દૂરબીનો દ્વારા એમણે જે સંશોધનો કર્યા હોય કે પ્રકૃતિ વિશેના વિચારો કર્યા હોય... વિજ્ઞાન આપણી ચારે તરફ અનંત અવકાશ ખુલ્લો કરે છે, પણ કલ્પના તો ખડી જ હોય છે.)

તત્ત્વજ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો લેખકો પોતાની કલ્પનાશક્તિ દ્વારા કલાત્મક ઉપયોગ કરતા હોય છે તેમ કહેવાનો અહીં આશય છે. આ કલ્પનાશક્તિ જ હકીકત કે કોઈ નિયમ-પ્રમાણને કલાત્મકતા બક્ષી શકે છે. આપણા કવિ કાન્તનું ‘સાગર અને શશી’ કાવ્ય

તરત જ સ્મરણમાં આવશે. આમ તો પૂર્ણિમાની રાત્રે સાગરમાં ભરતી આવે તે ખગોળવિજ્ઞાનની હકીકત છે. પરંતુ કવિ કાન્ત એનું જે વર્ણન કરે છે તે માણો :

‘જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી
યામિની વ્યોમસર માંહી સરતી
કામિની કોકિલા કેલીકૂજન કરે
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી;
તરલ તરણી સમી સરલ સરતી
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !’

‘જલધિજલદલ’ જેવો લાંબો સમાસ સાગરની વિરાટતા ચીંધે છે. તો વળી ‘દામિની દમકતી’માં વર્ણસગાઈ અને ત્યાર પછીની પંક્તિમાં ‘ક’ની વર્ણસગાઈ યોજી કવિ કર્ણસંતર્પક ચિત્રો ખડાં કરે છે. આ જ રીતે ‘સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી’માં ‘ભવ્ય’ શબ્દમાં જે ‘ભ’ વર્ણ પર ભાર આવે છે તે તેની ભવ્યતાને ચીંધી રહે છે. વળી, ‘યામિની’ – રાત્રિ – ને વ્યોમરૂપી સાગરમાં સરકતી દર્શાવવામાં પણ અદ્ભુત કલ્પનાશક્તિનો મહિમા છે.

આવું જ એક બીજું ઉદાહરણ હરિહર ભટ્ટની ૧૯૨૫માં સર્જાયેલી સુપ્રસિદ્ધ રચના ‘એક જ દે ચિનગારી’નું છે. આમ તો ચક્રમક પથ્થર અને લોખંડના ઘર્ષણથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તે વૈજ્ઞાનિક ઘટના છે. હરિહર ભટ્ટને ભારતની આઝાદીની લડતમાં ભાગ લેવા બદલ અમદાવાદમાં કેદ કરવામાં આવેલા. એમને ચલમ પીવાની આદત હતી. ત્યારે દીવાસળીને બદલે ચક્રમક-લોખંડના ઘસવાથી જે તણખો ઉત્પન્ન થાય તેનાથી લોકો ચલમ સળગાવતા. અહીં આ ઘટનાનો આધ્યાત્મિક આરત તરીકે ઉપયોગ કરાયો છે. કવિ ‘મહાનલ’ – અગ્નિરૂપ પરમ તત્ત્વ – પાસે એક તણખાની માગણી કરે છે. આ તણખો એ કોઈ આત્મજ્ઞાનના ઇશારાની પ્રતીકરૂપ સંયોજના છે. કવિ કહે છે :

‘ચાંદો સળગ્યો, સૂરજ સળગ્યો, સળગી આભઅટારી
ના સળગી એક સગડી મારી વાત વિપતની ભારી
મહાનલ... એક જ દે ચિનગારી.’

કવિ મહાનલને પ્રાર્થે છે કે તેં તારા અગ્નિ તત્ત્વથી સૂરજને સળગાવ્યો, ચંદ્રને સળગાવ્યો – અહીં સળગાવ્યો એ પ્રકાશમાન કરવાના અર્થમાં છે – આખા આભની અટારીને તેં તારાખચિત બનાવી પ્રકાશમાન કરી છે તો પછી મારી એક સગડી તું કેમ પેટાવતો નથી ! ‘મારી સગડી’ દ્વારા નિજ જીવનનો ઉલ્લેખ છે. કવિ અગ્નિદેવને જાણે આરતભર્યા અવાજે ફરિયાદ કરે છે કે તેં મારી જીવનસગડીને શા માટે સળગાવી નહીં, ક્રિયમાણ કરી નહીં ? આમ, એક વૈજ્ઞાનિક ઘટનાને આધારે કવિ જીવનને કોઈ પ્રકાશથી ભરી દેવાની વિનવણી કોઈ અજ્ઞાત તત્ત્વને કરે છે. તો અહીં પણ જોઈ શકાશે કે આ

ચક્રમક અને લોખંડના ઘસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાની વૈજ્ઞાનિક ઘટનાને કવિએ પોતાની કલ્પનાશક્તિના બળે સાહિત્યિક રૂપ આપ્યું છે.

આ જ ભાવને અને આવી જ કલ્પના-શક્તિ દ્વારા જોન ગાલ્સવર્ધી (૧૮૬૭-૧૯૩૩)એ પોતાના એક નાટકમાં આવતી પ્રાર્થનામાં આવી પંક્તિ રચી છે :

‘God lighted the Sun, God Lighted the Moon.’

(પ્રભુએ સૂર્યને સળગાવ્યો, પ્રભુએ ચંદ્રને સળગાવ્યો.)

આમ, જોઈ શકાશે કે વૈજ્ઞાનિક ઘટનાઓ કે સિદ્ધાંતોનો સાહિત્યસર્જક મુખ્યત્વે પોતાની કલ્પનાશક્તિને સહારે કલાત્મક વિનિયોગ કરતો હોય છે. કવિ વર્ડ્ઝવર્થ પણ પોતાના એક કાવ્યમાં માનવજાતને વિજ્ઞાન દ્વારા જે ભેટસોગાદ મળી છે તેનો કલ્પનાને બળે પ્રશંસનીય કલાત્મક વિનિયોગ કરે છે :

‘Happy is he who lives to understand
Not human nature only, but explores
All natures – to the end that he may find
The law that governs each; and where begins
The union, the partition where, that makes
Kind and degrees among all visible... things
Up from the creeping plant to the sovereign man.’

(‘જે માનવસ્વભાવને સમજવા

જીવી રહ્યો છે તે સુખી છે, પરંતુ સમગ્ર પ્રકૃતિને

સંશોધે છે – તે ત્યાં સુધી કે તેને એવો

નિયમ જડી આવે જે પ્રત્યેકને શાષિત કરે છે; અને જ્યાંથી આરંભાય છે

એક જોડાણ, એક વિભક્તતા કે જે

સર્વ દેશ્યમાનની કક્ષા અને પ્રકાર નિર્ધારિત કરે છે –

ઊગતા છોડથી માંડીને સર્વશક્તિમાન માણસ સુધી.’)

માનવપ્રકૃતિ અને સાથે સાથે કુદરતનાં વિવિધ તત્ત્વોને જે સમજવાની મથામણ કરે છે એ સુખી મનુષ્ય છે. આવા કુદરત અને માનવ વચ્ચેના સંબંધો-સંસર્ગોને નાણી-માણી તેનો સાહિત્યમાં કલાત્મક વિનિયોગ કરે છે તે સાહિત્યને પણ સમૃદ્ધ કરે છે. ગટે જેવા મહાન કવિ વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય બંને પર પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા.

પશ્ચિમના સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનો સાહિત્યકારોએ યથાશક્તિમતિ ઉપયોગ કર્યો છે એટલું જ નહીં, પણ સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન વચ્ચેના અનુબંધની પણ ઘણીબધી ચર્ચાઓ કરી છે. આપણે ત્યાં એવી ચર્ચાઓ જોવા મળતી નથી. પણ સર્જકોએ અનાયાસે જ આ વિજ્ઞાનનો એક યા બીજી રીતે સાહિત્યસર્જનમાં ઉચિત ઉપયોગ કર્યો છે.

કાગળમાં ચકલી બોલી... | અનિલ રમાનાથ

કાગળમાં ચકલી બોલી ચીં ચીં
પછી માછલીએ આંખ લીધી મીંચી

માછલીને ઓરતા એવા જાગ્યા કે મને બોલતાં આવડે તો કેવું સારું
ચકલીને કહું મને ચીં ચીં શિખવાડ પછી મારું બધુંય તે તારું

ચકલીને એવા ઓરતા જાગ્યા કે મને તરતા આવડે તો કેવું સારું ?
માછલીને કહું મને તરતાં શિખવાડ મને ઊડવું લાગ્યું છે અકારું
પછી ચકલીના ઓરતા સાંભળીને ઝાડ ઉપર વાંદરાએ કરી લીધું ખી ખી

કાગળમાં ચકલી બોલી ચીં ચીં
પછી માછલીએ આંખ લીધી મીંચી

ચકલી કહે : “બહુ બોલકું પ્રાણી તો આ દુનિયામાં જીવતો મનેખ છે
મારી પાસે તો ખાલી ચીં ચીંના બોલ એમાં નહીં મીનમેખ છે
માછલી કહે : “ચકી, જીવતો મનેખ મને જીવતી નહીં છોડે પછી બોલતાં
શીખવા હું ક્યાં જાઉં ?

તારી પાસે તો મીઠા ચીં ચીંના બોલ છે બાકી દુનિયા બોલે છે તને ખાઉં
ઝાડવાની કીડીએ સરવા કરીને કાન પછી મીચકારી લીધી સ્હેજ કીકી

જંગલનાં ઝાડવાં ઘૂઘવતા જાય પછી દરિયાને કૂટ્યાં છે ડાળખીના પાન
નભને તો પાંખ આવી કાગડા ટહુકતા હવે ખેતરમાં નથી રહ્યાં ધાન
જળચર ને વનચર તો એટલું જાણે કે અમે દુનિયાદારીની ખાણીપીણી
શિયાળ ડણકટુ સિંહની લાળી ઢાલકાચબા હજીયે અફીણી

સૂરજથી આ બધું જોયું ના જાય સ્હેજ મોઢું બગાડી કહું છી છી
કાગળમાં ચકલી બોલી ચીં ચીં
પછી માછલીએ આંખ લીધી મીંચી

આ હીરાજડિત ઘર | પ્રવીણ દરજી

આ હીરાજડિત ઘર

અને

સોના-રૂપાથી ઝળહળ ઝળહળ તેના ખંડો.

ખંડના ખૂણે ખૂણે

સેવતીનાં પુષ્પોની મહેક,

સરકતી, ચમકતી આકૃતિઓ,

રોમહર્ષણ દશ્યાવલિઓ

સંવેદનાઓની અદકેરી બિછાત

જોતજોતામાં એ ઘરને ભરખી ગયો

પાનખરનો જવર

ઘર ઘર મટીને જર્જરિત મકાન થઈ ગયું

અવાવરું ખૂણાઓ,

ખૂણે ખૂણે નિઃશબ્દ અંધકારની કરચો,

સમય ફૂર હાંસી ઉરાડતી પારેવાંની અઘાર,

ખરી પડેલાં પીંછાંની ઊડાઊડ

લકવાગ્રસ્ત દરદી બની

કણસ્યા કરતો એક સમયનો વૈભવી ઢોલિયો

વિશુંખલ આકૃતિઓ,

વિરૂપ રેખાઓ બનીને રહી ગયેલાં દેશ્યો.

સમુદ્ર તેનો કિનારો છોડી દૂર સરી ગયો છે

સમય અંધ થઈ

ખંડે ખંડે અડવડી રહ્યો છે.

તારો મલક - મારો મલક | ધીરેન્દ્ર મહેતા

તારે મલક તો કાળાંકાળાં વાદળ,

મારે મલક આ ધોળાં ને ધફ્ !

ઉજજડ આ વગડો ને રખડતા થોર,

એક પગે ઊભા, મૂઆ લાગે કેવા લક;

સાવ સૂની તળાવડી ને તૂટી એની પાળ,

દૂર ઓલા ડુંગરિયાયે સુકકા ને ભક;

ઊડે ઊડે વેળા વચ્ચે ઢીલી ને ઢફ્ !

તારા મલકનો આવે આ વાયરો,

મારા મલકમાં થઈ જાય લૂ,

આંખો મીંચી દે દશે દિશાઓ,

ડમરીના દેશમાં જોવાનું શું ?

... પગલાં પડે એમાં હફડફ હફડફ !

રાખું | રામચન્દ્ર પટેલ

(વસંત-મૃદંગ)

અંધાર રાત્રિ : ગ્રહ તારક ઝૂમખાં ઝગે

આકાશમાં, લીલવ ખેતર રાઈપાકનું

ઝોકે ચડ્યું તિમિરમાં : દૂર બોરવેલ

સ્થંભે બળે વીજળીબલ્લ પિશાચ ડોળો !

પેટાળ ખોતરી બહાર વહાવતો જળ...

- આવે ધસી પડતું... *હેણિયું જ્યાં ભરીને

પાવા મથું સહજ, ખેતર પાણ પીતું...

ત્યાં વીજ બંધ થઈ, આવતું વારિ સ્થંભ્યું.

નાખી દઈ નીકમહીં પગ, થાઉં આડો,

ક્યારે થશે સવિલસીચણ ? જાગું, ઊંધું.

જાગી ન વિદ્યુત, ન ધસ્યું વહેણ નીકમાં-

ટાઢે ઠરે તરસ્યું ખેતર, રાત જામી.

ચૂથું, ઉથાપું નિત ખાતર, ગાર-માટી,

રાખું વહેતું ઉરગુંજન શ્વાસ-છાતી.

* હેણિયું - ખેતરમાં પાકના પીત માટે વચવચમાં બાંધેલી માટીની હદ, પાળી

એક કાવ્ય | ઉદયન ઠક્કર

એક હતી બકરી. નામ એનું અસ્મિતા.
તેજતરાર સ્વભાવની. વાતે વાતે શિંગડાં ભેરવે.
મગદૂર છે કોઈની કે અટકચાળું કરી જાય ?
બચરવાળ થઈ પછી અસ્મિતા નરમ પડી ગઈ.
એ ભલી ને એનું કામ ભલું. શું પોતાનું નામ એ પણ ભૂલી ગઈ.

એક દિવસ અસ્મિતા ચરવા ગઈ. જતાં જતાં
ભટૂરિયાને કહેતી ગઈ, “હું સાદ કંડું તો જ
બારણાં ઉઘાડજો. મારી બોલાશ ઓળખજો.”
એ જાણતી હતી કે માતાની ભાષા ઓળખનારા જ
જીવતા રહે છે આ જંગલમાં.

અસ્મિતા જતી રહે એની જ રાહ જોતું હતું વરુ.
“હલ્લો, હાઉ ડુ યુ ડુ” કરતુંકને આલ્યું.
બેં બેં કરીને બોલ્યું :

બારણાં ઉઘાડજો રે એલાં ભટૂરિયાં
તમારી મા આવી રે એલાં ભટૂરિયાં
તમને ખવરાવશે રે એલાં ભટૂરિયાં...

હફળફ દફળફ કરતાંકને ભટૂરિયાં તો આવ્યાં,
ખોલી નાખ્યાં બારણાં. વુલ્ક હસ્યું.
એના દાંત દેખાયા, યલો-યલો, લાંગ-લાંગ.

અસ્મિતા તો ચરવા ગયેલી. મોડે મોડેથી પાછી આવી.
એના થાનેલાથી દૂધના ટશિયા ફૂટે.
બોલી :

બારણાં ઉઘાડજો રે એલાં ભટૂરિયાં
તમારી મા આવી રે એલાં ભટૂરિયાં
તમને ખવરાવશે રે એલાં ભટૂરિયાં
તમને ધવરાવશે રે એલાં ભટૂરિયાં

હવે કોણ ઉઘાડે બારણાં ?

કાળમીઠ સમયખંડો સર્જે... | સુસ્મિતા જોષી

કાળમીઠ સમયખંડો સર્જે
અવકાશોનાં અનુરણનોની બેફામ ભીડ.
એક સમયે
આકાશમાં પ્રખર તેજ ઝીંકી
વીજળીને આવાહન કરતાં કરતાં
તેં ઉચ્ચારેલા આદિમ ઘોષ
ક્ષતવિક્ષત બની
વેરાયેલા અહીંતહીંના વેરાનોમાં.
રુધિરનાં અભિસરણોમાં હજુ એનો ભટકાર પડઘાય છે.
તર્કસારણીઓથી પ્રતિબદ્ધ પરિસ્થિતિઓ
ધીમા ઘૂરકાટથી સતત તંગ રાખે છે પરિવેશ.
સંયોજનશક્તિની નિર્મૂળ બનતી જતી ભાત
શ્વાસને સંયમિત કરવા મથે છે.
વાંકીચૂંકી તેજરેખાથી
આકાશને ખંડકોમાં વિભાજિત કરી શકતી
પળવારમાં ઊર્જાના ઝંઝાવાતો પ્રગટાવતી
પ્રશિષ્ટ તેજ પ્રસરાવી સકલને આંજી દેતી
એ જ વીજળીનું
હું આહ્વાન કરું છું
આજે, આ ક્ષણે જ.
ઝીલી શકું
કે
ભસ્મ થઈ જઉં.
તાગી લઈશ ક્ષમતાઓને
મારી.

મારી સંવેદનાઓ | રાધિકા પટેલ

એ તારી પાંપણ પર ટકોરા કરે તો -
તું તારી આંખો ખોલીશ નહિ.
નહિતર, એ અંદર પ્રવેશીને
એનાં તરસ્યાં મૂળિયાં રોપી દેશે.
પછી તારી આંખોને ખોખલી કરી
સતત વધ્યા જ કરશે...
મારી સંવેદનાઓ છે ભૂંડી અમરવેલ જેવી....!

એ તારા દિલ પર દસ્તક દે તો -
તું દરવાજો ઉઘાડીશ નહીં.
નહિતર, એ અંદર ઘૂસી
જડ જેવી રોપાઈ જશે.
પછી તારા પોચા હૃદયને કોરી-કોરી,
સતત ફેલાયા કરશે.
મારી સંવેદનાઓ છે, ભૂંડી વડવાઈ જેવી.

અને જો તું પથ્થરની દીવાલ બની,
જડાઈ જઈશ એના માર્ગ વચ્ચાળે,
તોપણ એ તો ફૂટી નીકળશે,
તને ચીરીને-
ભૂતિયા પીપળાની જેમ...!

ક્યાં જશે તું ? | સોલિડ મહેતા

ધારણાની નાવ લઈને ક્યાં જશે તું ?
માત્ર સાક્ષીભાવ લઈને ક્યાં જશે તું ?
હોઠ ફફડે વાસ્તવિકતાના ક્ષણેક્ષણ,
સ્પર્શ ભીનો સાવ લઈને ક્યાં જશે તું ?
એષણાને અંત કે આરંભ ક્યાં છે ?
ધૂપ સાથે છાંવ લઈને ક્યાં જશે તું ?
મહેકવાની શક્યતા મેદાનમાં છે,
સાત ભવનો દાવ લઈને ક્યાં જશે તું ?
છે હયાતી નામ-સરનામાં વગરની,
સાવ છાના ઘાવ લઈને ક્યાં જશે તું ?
સાંભળે છે કોણ કોની વાત સોલિડ ?
એકતરફી રાવ લઈને ક્યાં જશે તું ?

ઊડી ક્ષણોની રાખ | પરાજિત ડાભી, તમન્ના આઝમી

પગલાં પડી રહ્યાં ને ચરણ ચાલતા થયા,
રેતી ભરીને પોઠમાં રણ ચાલતાં થયાં.
દરિયો તો સ્તબ્ધ થઈને અવાચક બની ગયો,
ખળખળ હસીહસીને ઝરણ ચાલતાં થયાં.
ઊડી ક્ષણોની રાખ તો થંભી ગયો સમય,
દિવસોની સાથે રાતનાં ધણ ચાલતાં થયાં.
બસ એકલું રડે છે હવે મૌન થઈ નગર,
છોડીને એને કેટલા જણ ચાલતાં થયાં.
પાણી, નદી, પહાડ અને વૃક્ષ પણ હતાં,
જંગલને છોડી તોય હરણ ચાલતાં થયાં.

સિમલા | પ્રવીણ ગઢવી

દૂરસુદૂર

ક્ષિતિજે દશ્યમાન

હિમગિરિમાળા

હોય

જાણે ગિરિજાના કંઠ કેરી મણિમાળા...

હોય

જાણે થીજી ગયેલાં સમુદ્રસીણા...

હોય

જાણે ભાંગીને ભુક્કો થઈ પડ્યો ચંદ્ર...

હોય

જાણે શ્વેતાંગના યક્ષિણીઓ બેઠી ધૂપ શેકવા...

હોય

જાણે કો' શિલ્પીએ કર્યો ઢગલો

આરસપ્હાણનો પ્રાસાદનિર્માણર્યો...

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ'

(૧૦૬) ગુજરાતી દલિત સાહિત્યનાં લેખાં જોખાં : સંપા : ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ, ૨૦૧૩, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૪૮+૨૫૬, રૂ. ૧૫૦/- (૧૦૭) લોકવારતાની લ્હાણ : રાઘવજી માધડ, ૨૦૧૪, ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર ૧૬+૧૫૨, રૂ. ૮૦/- (૧૦૮) અતીતના આરેથી : સંપા : બંકિમ વિ. વૈદ્ય, ૨૦૧૩, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૧૦+૨૩૮, રૂ. ૧૩૦/- (૧૦૯) લોકવિદ્યા-વિમર્શ : (જયમલ્લ પરમાર) સંપા : ભરત કવિ, 'ઉર્મિલ', ૨૦૧૩, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૧૨+૨૨૮, રૂ. ૧૨૫/-

આમ તો કોઈને ગંધ જ ન આવી હોત અને બધું, માંદગીથી લઈ અગ્નિદાહ સુધી, બારોબાર પતી ગયું હોત, પણ બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં એક અજાણી બાઈ કોઈ કોઈ વાર દેખાવા લાગી; એને જોઈને પડોશીઓને વહેમ ગયો કે કહો ન કહો, વ્યાસના ઘેર કંઈક રંધાઈ રહ્યું છે. પ્રશ્ન થયો કે એ હશે કોણ ? દેખીતી રીતે જ મહેમાન નહોતી. કામવાળી પણ ન હોઈ શકે કારણ કે ઘરમાં ફુલટાઈમ નોકર અને રસોઈયો તો હતા જ. નાકમાં નથની, મોટો અંબોડો અને દક્ષિણી સાડી : બાહ્ય લક્ષણો પરથી તર્ક થયો કે નાનાં છોકરાંને માલિશ કરવા માટે આવે છે એવા વર્ગની બાઈ હશે. એ વિચાર આવ્યો એવો જ પડતો મૂકવો પડ્યો. કોને માલિશ કરવા આવે ? છોકરાનો છોકરો તો ખાસ્સો મોટો થઈ ગયો છે.

એટલું નક્કી કે એ બાઈની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બંગલાના પાછળના ભાગમાં કંઈક હતું અથવા કોઈક હતું જેની સાથે બાઈની હાજરીને સીધો સંબંધ હતો. એકલા એકલા કમ્પાઉન્ડ વૉલ પાસે ઊભી રહે, આજુબાજુ જોયા કરે અને થોડી વારે અંદર ચાલી જાય. આગલા બારણેથી નહીં, ના; એને માટે પાછળનું બારણું.

કાચીપાકી બાતમી લાવ્યાં મંજુબહેન. એમનું ઘર વ્યાસના ઘરને અડીને. એક બપોરે બાઈને એકલી ઊભેલી જોઈને બારીઓ, ભીંતો અને અદૃશ્ય પદાર્થોને ઝાપટનાં ઝાપટતાં ઝાપટતાં સરકીને એની પાસે પહોંચી ગયાં અને આમતેમ કરી ગોળગોળ પૂછી જ લીધું. કામ ધાર્યાં કરતાં અઘરું નીકળ્યું કારણ કે બાઈ તો કંઈક પરદેશી ભાષા બોલતી હતી. કસા આહે અને કાઈ ઝાલા. કાચુંપોચું માણસ હોય તો ઝાપટવાનું પડતું મેલીને ઘરમાં પેસી જાય, પણ આ તો મંજુબહેન. શુદ્ધ મહેસાણી બોલીમાં ઊલટતપાસ ચાલુ રાખે અને ભાષાના જંગલમાંથી થોડા શબ્દો ઝાપટ મારીને પકડી લીધા.

નર્સ.

આજી, અથવા માજી

□

બે નાનકડા શબ્દો, પણ એમની આજુબાજુ ગૂંથણી કરી શકાય. થોડી મુત્સીદ્વીગીરી જોઈએ. તાંતણા મેળવવા પડે, ખાલી જગ્યાઓ પૂરવી પડે; જરૂર પડે તો જાસૂસી ‘જેવું’ પણ કરવું પડે. ના, ઘરનું કોઈ માંદું નહોતું. વ્યાસ, પન્નાબહેન, છોકરો અને બહુ બધાં કડેધડે હતાં. તાવ કે શરદીનાં લક્ષણો પણ ક્યાંય દેખાતાં નહોતાં.

એ તો વ્યાસનાં સાસુ.

બાણું વર્ષનાં ડોશીને, કહે છે કે, એકના એક છોકરાએ ન રાખ્યાં. એટલે પછી, નાછૂટકે, શું થાય ? દીકરી તો હતી જ. છોરુ-કછોરુવાળી કહેવત તો પુત્રોને જ લાગુ પડે છે ને ? વૃદ્ધાએ હવામાં સંદેશા મોકલ્યા હશે. અથવા, કોઈ નવરો સ્વયંસેવક દૂત બનીને આવ્યો હશે. આપણા સમાજમાં આવા નવરા માણસોની ખોટ નથી. એણે બે-ત્રણ ટૂંકાં વાક્યોની ફૂંક પન્નાબહેનના કાનમાં મારી દીધી હશે કે આમની વાત આમ છે; બાકી તો તને ઠીક લાગે તેમ કર. મેં મારી ફરજ બજાવી. હવે તું જાણે અને તારો ધરમ જાણે.

પેલો નાલાયક તો ઉપાડીને ઘરડાઘરમાં નાખવાની વાત કરે છે. બોલ, વધારે સાંભળવું છે ?

પન્નાબહેને જે તે વિગતો પતિ સમક્ષ રજૂ કરી હશે. વ્યાસ ઇન્કમટેક્સ ઓફિસર. મોટો મોભો, ખૂબ કડપ. રુઆબ ગવંડર જેટલો. પડોશમાં કોઈની સામે જુએ નહીં. કોઈ સાહેબજી કરે તો વળી સલામ ઝીલે. એમણે દામ્પત્ય ઉપરાંત અર્થકારણ અને સમાજકારણ જેવાં પરિબળોને - ના, કોઈ સૂક્ષ્મ કે અદૃશ્ય પરિબળો નહીં - ધ્યાનમાં લઈ, તોળીજોખી, પત્નીની રજૂઆત પર સંમતિનો શેરો માર્યો હશે.

અલબત્ત, શરતોના લાંબા પરિશિષ્ટ સાથે.

ક્યારે આવ્યાં, શામાં આવ્યાં તેની કોઈને ખબર જ પડવા દીધી નહોતી. યુપચાપ રાતના અંધારામાં ઝોળીમાં નાખીને કે ટિંગાટોળી કરીને લાવ્યાં હશે અને બારોબાર પાછળના રૂમમાં દાખલ કરી દીધાં હશે.

આમ ઘરના થયા બે ભાગ : આગળનો જુદો અને પાછળનો જુદો.

ડોશીને લાવ્યાં તો ખરાં, પણ વેઠ કોણ કરે - મોડર્ન પન્નાબહેન ? છોકરાની હાઈફાઈ વહુ ? પૈસો તો હતો જ વ્યાસજી પાસે, અને ભઈ, આજકાલ પૈસાથી શું નથી મળતું ? એક કહેતાં ઈકોતેર નર્સો, ડોક્ટરો, દેવદૂતો, યમદૂતો - જે માગો તે હાજર થઈ જાય. એ રીતે તાબડતોબ નર્સની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હશે. ના, ના. ક્વોલિફાઈડ નર્સ નહીં. ખાનગી નર્સિંગહોમમાં કચરાપોતાં કરતી બાઈઓ ઇન્જેક્શન આપવાનું અને બાટલા ચડાવવાનું શીખી લે એટલે બની જાય નર્સ. એનું ગજું કેટલું ? દિવસની પચાસ-સો રૂપૈડી.

□

વ્યાસનું ઘર તો જાણે કિલ્લો બની ગયું. અંદર શું ચાલે છે એની કોઈને ખબર જ ન પડે. બહારથી દેખાય એટલું જોઈ લેવાનું. સૌને થતું, ખરાં છે આ લોકો ! બાણું વર્ષની માની છેલ્લી માંદગી, કોઈ પણ ક્ષણે નાડી બંધ થઈ જવાની હતી, અને છતાં ઘરમાં કોઈ છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહ્યું છે એવાં લક્ષણ જ દેખાય નહીં. એકેએક રોજિંદી ક્રિયા મૂળ ગતિએ ચાલુ. સવારે વ્યાસદંપતી બહાર હીંચકે બેસીને ચા પીએ, વહેંચીને છાપું વાંચે. પ્રસન્ન દામ્પત્યનું ચિત્ર. પશ્ચાદભૂમાં જૂનાં ફિલ્મી ગીતો વાગે. મધુર સંગીતના

લય. ઘર આયા મેરા પરદેસી ! આયેગા આનેવાલા !

કોઈ કહેતું, આયેગાની ક્યાં માંડી છે ! જાયેગી જાનેવાલી - એની વાત કર ને !

બીજો કોઈ સંગીતજ્ઞ બબડતો, આનેવાલા આયેગા, પાડાની પીઠ ઉપર સવારી કરીને !

સાડા નવે ઓફિસની ગાડી આવે. ડ્રાઇવર બારણું ખોલીને ઊભો રહે અને વ્યાસ કોટ-ટાઈ ઠઠાડી દમભરે બેસી જાય. જાણે આજુબાજુ કોઈ છે જ નહીં. ભઈ, સરકારી અફસર છે; એમની વાત થાય ? અને સાહેબનાં મડમ ? દિવસમાં ચાર વાર સાડીઓ બદલે. મોર્નિંગ શોમાં પિક્ચર. સાસુ-વહુનું શોપિંગ. બ્યૂટીપાર્લર તો ખરું જ.

જાણે ઘરમાં અસામાન્ય કંઈ બની રહ્યું જ નથી.

એ લોકોનું એ જાણે, પડોશીઓમાં કર્તવ્યની ભાવના જાગ્રત થઈ હતી. ગુસપુસ ચાલી. આ સ્થિતિમાં આપણે શું કરવું જોઈએ ? શું કરાય અથવા શું થઈ શકે ? કોઈ કહે, જવું જોઈએ. બીજું કહે, એમ વણનોંતર્યા જઈને ઊભા ન રહેવાય. એ લોકોને કુલડીમાં ગોળ ભાંગવો હોય, આપણને કંઈ ગણતાં ન હોય, એટલી માણસાઈ ન હોય, તો આપણે શું નાસી જાય છે ? ઓફિસર હોય તો એના ઘરનો. આ તો બિચારી ડોશીનો વિચાર આવે અને જીવ બળે. આપણા દેશમાં તો કૂતરુંય-

અંતે, બાવીસ નંબરવાળાં રાજુલબહેનથી ન રહેવાયું અને ઊપડ્યાં. એ બિચારાં ભોળાં. સાંજના પાંચેક વાગે ગયાં. બેલ મારીને ખાસ્સું ઊભાં રહેવું પડ્યું. દસ મિનિટ તો મિનિમમ. પછી માંડ અડધું બારણું ઊઘડ્યું.

ગયાં.

દોઢ મિનિટમાં બહાર.

પ્રવેશબંધી હતી !

પન્નાબહેને નિર્લેપતાથી કહી દીધું કે કોઈને મળવાનું નથી. ડોક્ટરે ના પાડી છે. ઓ કે ? ગુડબાય !

એ પછી બીજા કોઈએ માજીના સમાચાર પૂછવાની પણ હિંમત કરી નહીં. મન ઉફરાં ઉફરાં રહે એ જુદી વાત છે. પરચીસ વર્ષના યુવાનનું હોય કે બાણું વર્ષની ડોશીનું; મરણ એટલે મરણ.

જલદી છૂટી જાય તો સારું.

પેલી બાઈ બપોરના ભાગમાં ક્યારેક દેખાય. ટાઈમટેબલ પ્રમાણે એની જે કંઈ ફરજો હશે, સફાઈ વગેરે, તે પતાવ્યા પછી માંદગીના બંધિયાર ઓરડામાં ચાલીસ-બેતાલીસની સ્ત્રી એકલી કરે શું ? કોઈ વાત કરનારું નહીં, ક્યાંય જવાનું નહીં, એને મળવા આવનારું કોઈ નહીં. અમૂંઝણ થતી હશે તેથી બહાર નીકળે અને કમ્પાઉન્ડ

વોલને અઢેલીને ઊભી રહે. થાકે ત્યારે પાછી અંદર જાય.

ધીરે ધીરે એ પગ છૂટો કરવા સોસાયટીના નાકા સુધી જવા લાગી. ગેટ પાસે ઊભી ઊભી આવતાં-જતાં વાહનો, માણસો, ગાયોને જોયા કરે. બસ, ગેટ તે એની સરહદ. પગ છૂટો થઈ ગયો ને ? દશ્યોના વૈવિધ્યથી મન પ્રકુલ્લિત થયું ? તો વળી પાછાં અને તમારા વાડામાં પુરાઈ જાઓ.

પડોશીઓનું તો કામ વધ્યું; મરણાસન્ન વૃદ્ધા સાથે લાચારીથી બંધાઈ ગયેલી આ સ્ત્રી માટે પણ એમને સહાનુભૂતિ થવા લાગી.

માતૃપ્રેમનો ખેલ નંખાયો છે તે જુઓ મફતમાં ! સેવા કરવી છે, પણ હાથ બગાડવા વગર, બારોબાર, નાકનું ટેરવું ચડાવીને. એક હાથે પૈસા ચૂકવ્યા અને બીજા હાથે પુણ્ય ખરીદ્યું.

બિલ ફાડો, ભાઈ -

□

કિલ્લામાં ગાબડું પાડવાનું કામ મોટી તોપો ન કરી શકી તે એક પતંગિયાએ કર્યું.

શૈલા, ચોત્રીસ નંબરવાળા નિમેશની વહુ. એનું પિયર સાંગલીમાં. જન્મીને મોટી થઈ સાંગલીમાં અને હમણાં આઠ-દસ મહિના પર પરણીને રસોઈ તો વહેલી થઈ ગઈ હોય. થોડું આઘુંપાછું કરે, નાહવાનું પતાવી દે, પછી બહાર ઊભી રહે. વ્યાસનું ઘર સામેની લાઈનમાં, તેથી અનાયાસે એને પેલી બાઈ દેખાય. ગેટ તરફ જતી-આવતી હોય ત્યારે કોઈ વાર આંખો મળે. બંનેના ચહેરા પર છોભીલું હાસ્ય પણ આવે.

એક વાર એ હાસ્યથી બંધાઈને બાઈ ઊભી રહી ગઈ. પછી તો સંવાદ થયો.

શૈલાએ પૂછ્યું, 'તુમ્હી મરાઠી આહે ?'

બાઈએ કહ્યું, 'હો.'

'તુમ્હી કુઠલે ગાંવ ચે આહે ?'

બાઈના કાનમાં જાણે અમૃત રેડાયું. પોતાની ભાષા બોલવા-સાંભળવા મળી.

'મી ભંડારા ચી આહે.'

છૂટા પડતાં એણે એ અજાણી છોકરીને અભિનંદન આપ્યાં, 'તુમ્હી ચાંગલી મરાઠી બોલત આઈ.'

□

નાટક રસપ્રદ બની રહ્યું હતું. એમાં નવા અંક પડ્યે જતા હતા.

એક રાતે તો ખરું કૌતુક થયું. અગિયારેક વાગે ઘરરૂ ઘરરૂ કરતી મોટી ગાડી આવીને ઊભી રહી. સૌને ફાળ પડી કે શું થયું ? મ્યુનિસિપાલિટીની શબવાહિની આવી કે શું ? ગાડીમાંથી બે મજબૂત માણસો ઊતર્યાં, પાછળના ભાગમાંથી ઝોળી ઉપાડી

લાવ્યા - પાંચ શેર માંડ હશે - અને આવી હતી એમ ગાડી તો ચાલી ગઈ.

કલાકેક પછી પાછી આવી. ઝોળીને વળી અંદર લઈ જવામાં આવી.

મધરાતની એ ભેદી હિલચાલનું રહસ્ય બીજા દિવસે ખૂલ્યું - ત્યારે કોઈ માનવા

તૈયાર નહોતું.

માજીને ક્યાં લઈ જવામાં આવ્યાં હતાં - હોસ્પિટલમાં ?

ના રે. એવું કંઈક હોય તો ડોક્ટરને ઘેર જ બોલાવી લેવાય.

તો પછી ધાર્મિક ઇમરજન્સી ઊભી થઈ અને દેવમંદિરે લઈ જવાં પડ્યાં ?

ના ભાઈ, ના. એની જરૂર પણ ન પડે. આ પ્રકારના કેસમાં તો દેવતા સ્વયં

સામે ચાલીને આવે.

તો પછી મરણપથારીએથી ઊઠીને ડોશી ક્યાં પરહ્યાં હતાં ?

વાત સ્વયંસ્પષ્ટ છે. બીજે ક્યાં જાય ? પુત્રને ઘેર.

એક મિનિટ, એક મિનિટ. ઉતાવળ ન કરો. અમને સમજવામાં તકલીફ પડે છે.

પુત્ર એટલે... જેણે માજીને તગેડી મૂક્યાં હતાં તે - ?

માજીને કંઈ પાંચ-સાત છે ? એકનો એક તો છે, બાધા-આખડી કરીને ભગવાનને ઘેરથી સીધો આયાત કરેલો. માજીને સણકો ઊપડ્યો કે મરતાં પહેલાં એક વાર પુત્રનું મુખ જોઈ લેવું. પછી તો શું થાય ? બે-ત્રણ સગાં આવ્યાં અને ઉપાડીને લઈ ગયાં દર્શન કરાવવાં.

છેલ્લો, મહત્વનો પ્રશ્ન આવ્યો : પુત્રે દર્શન આપવાની કૃપા કરી કે બંધ બારણા સાથે ભટકાઈને પાછા આવવું પડ્યું ?

એ તો દેવ જાણે !

માતા-પુત્ર મિલાપના ફળ સ્વરૂપે માતાને જે પુણ્ય મળ્યું હોય તે, પણ વ્યાસકુટુંબને ચોખ્ખો ફાયદો થયો. એ બંગલા તરફ મંડાતી તંગ દષ્ટિઓ થોડી ઢીલી પડી. ભાષાના લય બદલાયા, નિસાસાના પ્રકાર બદલાયા. બીજું ગમે તેમ, પણ આ લોકો એટલાં સારાં કે માજીની સાવ કાઢી નાખવા જેવી ઈચ્છાને પણ માથે ચડાવી. એમને કાવડમાં ચઢાવીને પેલા અસુરના આંગણે લઈ ગયાં.

કળિયુગમાં આવાં દીકરી-જમાઈ હોય ખરાં ?

કળિયુગની વાત મેલો; પુરાણોમાંય આવા દાખલા વાંચવામાં આવ્યા હોય તો બતાવો.

દષ્ટિ ચોખી થઈ તે પછી બીજી પણ થોડી માહિતી બહાર આવી. ઘરના બે ભાગ પડી ગયા હતા, આગળ અને પાછળ, વચ્ચે અભેદ પડ છે, એ માન્યતા ખોટી નીકળી. ના ભાઈ ના. એવું નથી. વ્યાસની સાત વર્ષની પૌત્રી તો, કહે છે કે, વારંવાર દોડીને વડદાદી પાસે પહોંચી જાય છે અને, ઈંગ્લિશ મીડિયમની છોકરી, એની ગ્રેન્ડમા સાથે

ઈંગ્લિશમાં હંકારે છે ! એને સમજ નથી વૃદ્ધત્વની કે મૃત્યુની. ખૂબ ગમ્મત કરે છે. ડોશીને ચીડવે છે, હસાવે છે, લાડ કરે છે.

મૃત્યુને શણગારી દીધું મૂઈએ.

ખમ ઓન, ગ્રેન્ડમા ! પ્લે વિથ મી !

□

‘તુમ આ ઘરી કોણ કોણ આહે ?’

‘પતિ વાઢેલ. એક પોરગા આણિ સુનબાઈ આહે.’

પુત્ર છે, પુત્રવધૂ છે, પણ એનો પોતાનો માણસ હયાત નથી એ સાંભળીને શૈલા થોડી વાર કંઈ બોલી શકી નહીં.

પછી માજીના સમાચાર પૂછ્યા, ‘અતા આજી કસે આહે ?’

‘તસેચ આહે. જાસ્ત ફરત પડત નાહી.’

શૈલા ઊભી હતી પોતાના ઘરના આંગણમાં, પણ ભાષાના માધ્યમથી એ બીજા પ્રદેશમાં પહોંચી ગઈ. એની નજર સામે દશ્યો તરતાં હતાં – સાંગલીની શેરીઓ, મંદિરો, બજારની ભીડ, ફૂલગજરા.

કોલેજ નહીં, એની પ્રાથમિક શાળા.

એ હારમાળાને અંત નહોતો. શિક્ષકો, નાનપણની સખીઓ, દુકાનદારો, ફેરિયા, રેંકડીવાળા.

આંખો લૂછતાં એણે કહ્યું, ‘કામ અસલા નટ મલા ભેટા.’

શરૂ થયું હતું રાતના અંધારામાં; એ જ રીતે પૂરું થયું.

નહીં દોડાદોડી, નહીં રોકકળ. ભણેલાં અને સંસ્કારી માણસો. વળી, એક રીતે વિચારીએ તો શોક કરવા જેવું હતું શું ? રૂપાળાં, રંગેચંગે ગયાં. સવારે તો વિદાય કરી દીધાં. ડાઘુઓ આવ્યા એનીય ખબર ન પડી ! ગાડીઓ – સ્કૂટરો સોસાયટીની બહાર ઊભાં રાખ્યાં હશે તેથી એનો અવાજ પણ કોઈને સંભળાયો નહીં. અનિવાર્ય હોય તે કરવું; બિનજરૂરી કશું નહીં – એવી નીતિ.

સાદગીથી લગ્ન નથી થતાં, ભલા માણસ ?

એવું જ આ. સાદગીથી મરણ !

થોડાં પડોશીઓ નાકે જઈને ઊભાં રહ્યાં. રામ રામ ! ગાડી ચાલી ગઈ તે પછી પડોશણો પન્નાબહેનેને ઘેરી વળી. તમે તો સાત પેઢી સુધી ખૂટે નહીં એટલું પુણ્ય કમાઈ લીધું.

ડોશીને તાર્યાં અને ભેગું તમે તર્યાં.

સ્ત્રીઓના ટોળામાં શૈલા પણ હતી. એની આંખો, પ્રસંગના કેન્દ્રને છોડીને આજુબાજુના ખૂણા તપાસતી હતી. બધાં વીખરાયાં તે પછી પણ એ ઘરમાં ગઈ નહીં;

ઓટલા ઉપર ઊભી રહી. એ રાહ જોતી હતી કારણ કે એણે વચન આપ્યું હતું - કામ અસલા તટ મલા ભેટા. કામ હોય તો મને મળજો.

ત્યાં કોઈ બોલ્યું - પેલી બાઈને ? એ તો ક્યારનીય, આ બધું ચાલતું હતું ત્યારે, એની નાનકડી પોટલી લઈને જતી રહી. એનું કામ પૂરું થયું. હવે એને રોકાવા માટે કારણ નહોતું.

શૈલાને થયું, વાત સાચી.

દિવસો ગયા તેમ, માજી આવ્યાં અને ગયાં તે આખી વાત જ ભૂંસાઈ ગઈ. વાળીચોળીને બધું સાફ. જાણે કંઈ બન્યું જ નહોતું. આજુબાજુ ક્યાંક, ખુદ વ્યાસના ઘરમાં પણ, ભીતર કે બહાર, કોઈ નિશાની ન રહી.

હા, અન્ય એક જગ્યાએ એક નાનો તાંતણો લટકતો રહ્યો.

શૈલાને પ્રશ્ન થતો - ક્યાં હશે ? શું કરતી હશે ?

સાભાર સ્વીકાર

‘પ્રકીર્ણ’

(૧૧૦) સંક્ષિપ્ત વાલ્મીકિ રામાયણ : અનુ. અરૂણા જાડેજા, ૨૦૧૪, સાંસ્કૃતિક પુનરુત્થાન બોડેમિશન, મારબીજી કોમ્પલેક્સ, કારેલીબાગ, વડોદરા-૧૮, પૃ : ૪૨૪, રૂ. ૧૪૫/- (૧૧૧) આલ્બાટ્રોસ (જૂલે વર્ન) ભાવાનુવાદ : સાધના નાયક દેસાઈ, ૨૦૧૪, ફેલિક્સ પબ્લિકેશન, સુરત પૃ : ૧૮૫, રૂ. ૧૫૦/- (૧૧૨) દિવાસ્વપ્ન : માર્ટિન લેવિન્સના) ભાવાનુવાદ : સાધના નામક દેસાઈ, ૨૦૧૪ ફેલિક્સ પબ્લિકેશન, સુરત પૃ : ૧૩૪, રૂ. ૧૧૦/- (૧૧૩) સફળતાનો અભિગમ : દક્ષા પટેલ, રાજેન્દ્ર પટેલ, બીજી-૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ ૧૦+૮૬, રૂ. ૮૦/- (૧૧૪) સિદ્ધ મહાત્માશ્રી છોટમ કવિની સુબોધવાણી : સંપા : શૈલેષ પરમાર, ૨૦૧૪, લેખક પોતે, લક્ષ્મીપુરા, મલાતજ, જિ. આણંદ, પૃ : ૧૬૧, રૂ. Nil (૧૧૫) એકસ્થા ઓર્ડિનરી સફળતાના મેળવવાના સરળ પગલા : અતુલ મગૂન, ૨૦૧૪, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ : ૧૨૦, રૂ. ૮૮/-

લેખક : ઓ. હેન્રી

અનુવાદ : મોહનલાલ પટેલ

જેલની પગરખાંની દુકાનમાં જિમી વેલેન્ટાઇન પગરખાં ઉપરના હિસ્સા પગરખાંના સોલ સાથે સાંધવાની મહેનત કરી રહ્યો હતો તે વખતે જેલનો ગાર્ડ ત્યાં આવ્યો અને એને આગળની બાજુની ઓફિસે લઈ ગયો. ત્યાં જેલના વૉર્ડને એને જેલમાંથી છુટકારાનો પત્ર આપ્યો. આ પત્ર ઉપર સવારે જ ગવર્નરની સહી થઈ હતી. જિમીને ચાર વર્ષની સજા થઈ હતી એમાં એ દસ મહિનાની સજા તો ભોગવી ચૂક્યો હતો. બાકીની સજામાંથી એને મહેરબાનીની રાહે આ પત્ર દ્વારા મુક્તિ મળી હતી. આ મુક્તિથી એને કશો સંતોષ થયો હોય એવું જણાયું નહીં. વધુમાં વધુ ત્રણ મહિના જેલમાં રહેવાની એણે ધારણા રાખી હતી. પણ છુટકારાના આડે દસ મહિના વીતી ગયા એ એના અસંતોષનું કારણ હતું. જેલ બહારની દુનિયામાં જિમી વેલેન્ટાઇનના ઘણાબધા મિત્રો વસતા હોય ત્યારે એને છૂટવા માટે વાળ કપાવવા માટે જરૂરી મુદત કરતાં વધારે સમયની જરૂર શા માટે પડવી જોઈએ ?

વૉર્ડને કહ્યું : 'વેલેન્ટાઇન, તું સવારે બહાર જઈ શકીશ. બહાર ગયા પછી તું ખરેખરો જેન્ટલમેન બન. હૈયે તું કંઈ ખરાબ માણસ નથી. હવે તિજોરીઓ ભાંગવાનું છોડી દે, અને સીધું જીવન જીવવા માંડ.'

વૉર્ડનની વાતથી આશ્ચર્ય પામ્યો હોય એમ જિમી બોલ્યો : 'હું ? અરે, જીવનમાં મેં ક્યારેય તિજોરી ભાંગી નથી.'

'ના, ના.' કહી વૉર્ડન હસ્યો. પછી એ બોલ્યો : 'તો પછી સ્પ્રિંગફિલ્ડના ગુનામાં ભેરવાઈને તું દોષિત કેમ ઠર્યો ? હા, બરાબર, બરાબર. સમાજના ઊંચી આબરૂવાળા કોઈ માણસની પ્રતિષ્ઠા ખાતર તું એલિબી (ગુનાના સ્થળે ગુનાના આચરણ વખતે હાજર ન હોવાનું સાબિત કરવાની રીત) ન બન્યો, કેમ ખરું ને ? કે પછી જ્યુરીમાં કોઈ તારો વિરોધી બેઠો હતો ?'

ખોટી રીતે સંડોવાઈને ગુનાનો ભોગ બનનાર તમારા જેવા નિર્દોષ માણસોની આડે આવું કંઈક ને કંઈક આવતું હોય છે. કેમ, ખરું ને ?

'હું ?' હજુય સફાઈ દાખવતો હોય એમ જિમી બોલ્યો : 'અરે વૉર્ડનસાહેબ, જિંદગીમાં હું કદી સ્પ્રિંગફિલ્ડ તરફ ફરક્યો જ નથી !'

* A Retrieved Reformation વાર્તાનો અનુવાદ

વોર્ડન હસ્યો. એણે જેલના માણસને કહ્યું : ‘કોનિન, એને લઈ જા અને બહાર નીકળવાનાં વસ્ત્રો પહેરાવી દે. સવારે તાળું ખોલીને એને બહાર કાઢજે.’

બીજા દિવસે સવારે સવા સાત વાગ્યે, સરકાર એના ફરજિયાત મહેમાનોને જે રીતે વિદાય આપે છે એ રીતે જિમી વેલેન્ટાઈનને વિદાય આપવામાં આવી. સરકાર તરફથી પ્રાપ્ત સૂટ અને બૂટમાં હવે એ સજજ હતો. અલબત્ત, તૈયાર સૂટ એના શરીરને પૂરી રીતે બંધબેસતો નહોતો. અને બૂટ અક્કડ હતા. ચાલતી વખતે અવાજ કરતા હતા.

ક્લાર્ક એના હાથમાં રેલવેની ટિકિટ પકડાવી. તદ્દઉપરાંત જેલમાંથી છૂટ્યા પછી વ્યક્તિ સમાજમાં જઈને સારા નાગરિક તરીકે પુનઃ સ્થાપિત થઈને આબાદ થાય એ હેતુથી સરકાર તરફથી આપવામાં આવતી પાંચ ડોલરની રકમ એને આપવામાં આવી. વોર્ડને એને સિગાર આપી અને હસ્તધૂનન કર્યું. રેકોર્ડ બુકમાં વેલેન્ટાઈન-9762ની સામે નોંધ થઈ-ગવર્નર દ્વારા ક્ષમા બક્ષવામાં આવી.

અને મિ. જિમી વેલેન્ટાઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો – સૂર્યપ્રકાશમાં ગાતાં પક્ષીઓ, પવનમાં ડોલતાં લીલાં વૃક્ષો અને ફૂલોની સુગંધને અવગણીને એ સીધો કોઈ રેસ્ટોરાં તરફ ગતિ કરી ગયો. ત્યાં એણે સૌપ્રથમ અગ્નિ ઉપર ધરીને શેકેલા ચીકન અને વ્હાઈટ વાઈન, તે પછી વોર્ડને આપી હતી તેના કરતાં ઊંચી જાતની સિગારનો મીઠો સ્વાદ માણ્યો. ત્યાંથી એ લહેરથી સ્ટેશન પર પહોંચ્યો. દરવાજા આગળ બેઠેલા એક અંધ માણસની હેટમાં એક ક્વાર્ટર (૨૫ સેન્ટનો સિક્કો, ડોલરનો ચોથો ભાગ) ફેંકીને ટ્રેનમાં પ્રવેશ્યો. ત્રણ કલાકને અંતે એ રાજ્યની સરહદ પરના એક નાના નગરે ઊતર્યો અને સીધો માઈક ડોલનના કાફે સુધી પહોંચ્યો.

દારૂના કાઉન્ટર પાછળ માઈક એકલો હતો. જિમીએ એની પાસે જઈને હાથ મિલાવ્યા.

માઈક બોલ્યો : ‘સોરી હોં જિમી, અમે વહેલું ન કરી શક્યા. અમારે સ્પ્રિંગફિલ્ડવાળાઓના વિરોધનો ફરી પાછો સામનો કરવો પડ્યો. અને ગવર્નરનો જરાક અવરોધ પણ હતો. તું સારો છે ને ?’

‘સરસ !’ જિમી બોલ્યો : ‘મારી ચાવી ?’

એણે ચાવી લીધી અને ઉપર ગયો. પાછલા રૂમનું તાળું ખોલ્યું. બધું જે સ્થિતિમાં છોડીને ગયો હતો એ સ્થિતિમાં જેમનું તેમ હતું. એની ધરપકડ કરતી વખતે એને કાબુમાં લેવા કરવા પડેલા બળપ્રયોગ અને ખેંચાખેંચીમાં જાણીતા ડિટેક્ટિવ બેન પ્રાઈસનું કોલર-બટન તૂટીને ફર્શ ઉપર પડી ગયું હતું તે પણ હજુ ત્યાં જ હતું.

દીવાલમાંથી ફોલ્ડિંગ બેડ ખેંચ્યા પછી એણે દીવાલમાંની એક પડદી ખસેડીને છેપટ-૨જ ખાધેલી એક સૂટકેસ ખેંચી કાઢી. એ ખોલી એમાં રાખેલાં ઘર-ફોડ ચોરી-લૂંટનાં સાધનો તરફ સ્નિગ્ધ નજરે જોઈ રહ્યો. ગજવેલ (ખાસ પ્રકારનું લોખંડ)માં જિમીની

પોતાની જ શોધ પ્રમાણે તૈયાર કરેલાં અને બબ્બે અથવા ત્રણ ત્રણ પ્રકારની નવીનતાવાળાં સાધનો - ડ્રીલ, પંચ, બ્રેસ, બીટ્સ, જીમ્લ્સ, ક્લેમ્પ્સ અને ઓકાર વગેરે એમાં હતાં. એણે નવસો કરતાં વધારે ડોલરનો ખર્ચ કરીને આ બધાં સાધનો એ પ્રકારનું કામ કરનાર ધંધાદારીઓ પાસે બનાવડાવ્યાં હતાં.

અર્ધા કલાકમાં જિમી નીચે ગયો. અત્યારે એ એની પસંદગીનાં અને સરસ રીતે બંધબેસતાં વસ્ત્રોમાં સજજ હતો. એના હાથમાં હવે રજ-છેપટથી સાફ થયેલી સૂટકેસ હતી. માઈક ડોલાને ધીમા સ્વરે એને પૂછ્યું : ‘બહાર કંઈ કામે જાય છે ?’

જિમીએ સંકેતની ભાષામાં જવાબ આપ્યો : ‘હું ન્યૂયોર્ક એમાલ્ગમેટ્સ શોર્ટ સ્નેપ બિસ્કિટ કેકર એન્ડ ફાઝલ્સ વ્હીટ કંપનીનો પ્રતિનિધિ છું.’

જિમીએ કરેલા વિધાને માઈકને એટલા બધા પ્રમાણમાં આનંદ આપ્યો કે એ આનંદના કારણે જિમીએ ‘સેલ્ઝર એન્ડ મિલ્ક’ પીવું પડ્યું. જિમી નશો કરનાર પીણાંને સ્પર્શતો નહોતો.

વેલેન્ટાઈન ૧૯૬૨ની મુક્તિ પછી એક અઠવાડિયે ઇન્ડિયાના રિચમન્ડ શહેરમાં તિજોરી તૂટવાનો આસાન બનાવ બન્યો. એમાં ફક્ત આઠસો ડોલરની મતા ગઈ હતી. ગુનેગારના કોઈ સગડ મળ્યા નહીં. બે અઠવાડિયાં પછી લોગન્યૂપોર્ટમાં પેટન્ટવાળી સુધારેલી અને લૂંટથી સુરક્ષિત તિજોરી ચીઝને કાપવા જેટલી સહેલાઈથી ખુલ્લી કરી નાખવામાં આવી. આ વખતે ૧૫૦૦ ડોલરની લૂંટ થઈ હતી. કરન્સી નોટો (યલણી નોટો), સિક્યોરિટી સર્ટિફિકેટો અને ચાંદીની ચીજો જેમનાં તેમ રહ્યાં હતાં. આ ઘટનાએ લૂંટ કરનારને પકડનારાઓમાં રસ જગાડ્યો પછી જેફર્સન શહેરની એક બેન્કની જૂની બનાવટની તિજોરીનું જવાલામુખ સક્રિય થયું અને એમાંથી પાંચ હજાર ડોલરની કિંમતનો લાવા બહાર ફેંકાયો ! આ રકમ એટલી મોટી હતી કે હવે તે બેન પ્રાઇસ જેવા ડિટેક્ટિવના કામનું કારણ બની રહી. અગાઉની લૂંટ અંગેની નોંધો સાથે આ લૂંટને સરખાવતાં બધી લૂંટમાં એકસરખી પદ્ધતિ જોવા મળી. બેન પ્રાઇસે અગાઉની લૂંટનાં બધાં સ્થળ બરાબર તપાસ્યાં. એ નિરીક્ષણ પછી એણે આ મત વ્યક્ત કર્યો : ‘આ જિમના જ હસ્તાક્ષર છે. એણે પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું છે. જુઓ પેલો ફેરવવાનો સંકલિત દૃષ્ટો. ચોમાસામાં ભીની જમીનમાંથી મૂળો ખેંચી કાઢવામાં આવે એટલી સહેલાઈથી એ તાણી કાઢ્યો છે. આ કરી શકે એવા ક્લેમ્પ એના એકલાની પાસે જ છે. અને પેલાં ટંબલરો કેવી સરળતાથી ડ્રિલ દ્વારા કાઢી લીધાં છે ! જિમીને એક કરતાં વધારે શાર ડ્રિલ કરવાની જરૂર પડતી નથી. મને લાગે છે કે મારે જિમી વેલેન્ટાઈનને જ પકડવાનો છે. એ ટૂંકા ગાળા કે દયામાયાની મૂર્ખાઈ કર્યા સિવાય એનું કામ કરવાનો જ છે.’

બેન પ્રાઇસને જિમીની ટેવોની ખબર હતી. સ્પ્રિંગફિલ્ડની લૂંટનો અભ્યાસ કરવામાં એને આ બરાબર સમજાયું હતું. લાંબા થેકડા, ઝટ નીકળી જવું, સાથમાં કોઈ સાગરિત

નહીં અને ઉચ્ચ સોસાયટી તરફનું પસંદગી વળણ... આ બધી ટેવોએ એને સફળતાપૂર્વક છટકી જવામાં મદદ કરી હતી. આ બાબતમાં એ નામચીન બની ચૂક્યો હતો. જ્યારે આ લૂંટની તપાસ અને લૂંટ કરનારનું પગેરું મેળવવાનું કામ બેન પ્રાઇસે હાથમાં લીધું ત્યારે લૂંટથી સુરક્ષિત તિજોરીઓના માલિકોએ એક રાહતની લાગણીનો અનુભવ કર્યો.

એક નમતા બપોરે જિમી પોતાની સૂટકેસ સાથે બ્લેક-જેક વૃક્ષોના આરકાન્સ રાજ્યમાં રેલ માર્ગથી પાંચેક માઈલના અંતરે એલમોર નામના એક નાના શહેરમાં પહોંચ્યો.

જિમી કોલેજમાંથી ઘેર આવી રહ્યો હોય એવો સોહામણો યુવક જણાતો હતો. એ માર્ગની ધારે ધારે કોઈ હોટલની દિશામાં ચાલી રહ્યો હતો.

માર્ગ ઓળંગી રહેલી એક યુવતી રસ્તાના ખૂણે એની બાજુમાં થઈને પસાર થઈ. એણે એક મકાનના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો જેના ઉપર ‘ધી એલમોર બેન્ક’ નામનું પાટિયું હતું. એ યુવતી જિમીની બાજુમાં થઈને પસાર થઈ એ વખતે જિમીએ એની આંખોમાં જોયું એ જ ક્ષણે જાણે કોઈ ચમત્કાર થયો હોય એમ એ પોતે જે હતો તે વિસરી ગયો અને કોઈક નવો જ માણસ બની ચૂક્યો. એ યુવતીએ પોતાની આંખો જરાક ઢાળી અને એના મુખ ઉપર થોડી રતાશ પ્રસરી રહી. જિમીના દેખાવ અને એની છટાવાળા યુવાન એલમોરમાં તો નહોતા.

યુવતીએ જે મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો એનાં પગથિયાં ઉપર માત્ર સુસ્તીમાં સમય પસાર કરતો હોય એમ એક છોકરો સહેજ ત્રાંસો થઈને બેઠો હતો. જિમી એની પાસે ગયો અને પોતે શેર-સર્ટિફિકેટના વ્યવસાયનો માણસ હોય એવો દેખાવ કરીને એલમોર શહેર વિશે પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યો. આ પ્રશ્નોત્તર દરમિયાન વચ્ચે વચ્ચે જિમી પેલા છોકરાને દસ દસ સેન્ટના સિક્કા આપતો રહ્યો. આ સંવાદ ચાલતો હતો તે વખતે પેલી યુવતી બેન્કના મકાનમાંથી બહાર નીકળી અને રાજવી ઠાઠ સાથે ઊભેલા પેલા સૂટકેસ સાથેના વરણાગિયા યુવાન તરફ અણદેખ્યા જેવી નજર કરીને પોતાના માર્ગે ચાલી ગઈ.

મુખ ઉપર બનાવટી દેખાવ ધારણ કરીને જિમીએ પેલા છોકરાને કહ્યું : ‘આ જુવાન મહિલામિસ પોલિ સિમ્સન તો નહીં ?’

છોકરાએ જવાબ આપ્યો : ‘ના..આ, એ તો છે એનાબેલ એડમ્સ. એના પિતા આ બેન્કના માલિક છે. તમે શા કામે એલમોર આવ્યા છો ? તમારા ઘડિયાળની ચેઇન સોનાની છે ? હું એક બુલ-ડોંગ મેળવવાનો છું. બીજા ડાઇમ (દસ સેન્ટનો સિક્કો) છે ?’

જિમી પ્લેન્ટર્સ હોટેલ ગયો. રાલ્ફ ડી. સ્પેન્સર નામ નોંધાયું અને એક રૂમ મેળવી. ક્લાર્કના ટેબલ આગળ પોતાના આગમનનો હેતુ દર્શાવતાં એણે કહ્યું કે પોતે ધંધાનો આરંભ કરવા સ્થળની પસંદગી માટે એલમોર આવ્યો છે અને સાથે સાથે પૂછી પણ નાખ્યું કે પગરખાંના ધંધા માટે એલમોર કેવું ? અહીં એ ધંધો શરૂ કરવા વિચારું છું.

અહીં એવું બીજું કંઈ છે ?

કારકુન જિમીના પહેરવેશ અને એની રીતભાતથી અંજાયો હતો. આ કારકુન એલમોરમાં ફેશન બાબતે પોતાની જાતને કંઈક માનતો હતો, પણ જિમીને જોયા પછી એને પોતાનામાં રહેલી ઊણપો સમજાઈ ગઈ.

જિમીની નેક-ટાઈ બાંધવાની ખાસ રીત જોઈ એણે ઉમળકાપૂર્વક માહિતી આપવા માંડી. એણે કહ્યું : ‘હા, આ શહેરમાં પગરખાં માટે સારી શરૂઆત થવી જોઈએ. અહીં પગરખાંનો કોઈ સ્વતંત્ર સ્ટોર નથી. જનરલ સ્ટોર આ કામ સંભાળે છે. બધી લાઇનના ધંધા અહીં એકંદરે સારા છે. જિમી આ શહેરમાં પગરખાંનો ધંધો શરૂ કરે એવી એક આશા કારકુને વ્યક્ત કરી. એણે કહ્યું : ‘અહીંના લોકો મળતાવડા છે. રહેવા માટે આ શહેર જરૂર ગમશે.’

સ્પેન્સરે વિચાર વ્યક્ત કર્યો કે પોતે થોડા દિવસ અહીં રહીને પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યા પછી નિર્ણય લેશે.

કારકુને એની સૂટકેસને એને ફાળવવામાં આવેલી રૂમ સુધી પહોંચાડવા બહાર પગથિયાં પર બેઠેલા છોકરાને બોલાવવા નિર્દેશ કર્યો પણ સ્પેન્સરે એની એવી જરૂર ન હોવાનું જણાવ્યું. સૂટકેસ થોડી વજનદાર હતી.

જિમી વેલેન્ટાઇનની રાખમાંથી ઊભું થયેલું મિ. રાલ્ફ સ્પેન્સર નામનું ફિનિક્ષ – એકાએક પ્રેમની લાગેલી અગનજ્વાળાના કારણે નિપજેલી રાખમાંથી જે ઊભું થયું હતું – એલમોરમાં રહી પડ્યું. વિકસ્યું. પગરખાંનો સ્ટોર શરૂ કર્યો, જે ધંધાની દૃષ્ટિએ સારો ચાલવા લાગ્યો.

સામાજિક રીતે પણ એ સફળ થયો. એને ઘણા મિત્રો થયા. એના હૈયાની ઈચ્છા પણ પાર પડી. એ મિસ એનાબેલ એડમ્સને મળ્યો અને એના સંમોહનથી વધારે ને વધારે પ્રભાવિત થયો.

વર્ષને અંતે મિ. રાલ્ફ સ્પેન્સરની આ સ્થિતિ હતી : એણે સમાજમાં માનભર્યું સ્થાન મેળવ્યું હતું. એનો પગરખાંનો સ્ટોર ધમાકેદાર ચાલતો હતો. મિસ એનાબેલ એડમ્સ સાથે એની સગાઈ થઈ હતી. અને બે અઠવાડિયાંને અંતે એમનાં લગ્ન થવાનાં હતાં. મિ. એડમ્સે માન્યતા આપી હતી એટલે સ્પેન્સર હવે મિ. એડમ્સના કુટુંબનો એક સભ્ય જ હોય એવું પોતાપણું અનુભવતો હતો. એનાબેલની પરિણીત બહેન સાથે પણ એણે ઘરોબો કેળવ્યો હતો.

એક દિવસ જિમીએ એની રૂમમાં બેસીને એક પત્ર લખ્યો અને એને સેન્ટ લુઈમાં રહેતા મિત્રના સલામત સરનામે રવાના કર્યો. પત્ર આ પ્રમાણે હતો :

પ્રિય પાલ,

આવતા બુધવારની રાતે નવ વાગે સુલિવાનમાં લિટલ રોરકના સ્થાને તને મળવા

માગું છું. મારી ખાતર કેટલીક નાની બાબતો તારા દ્વારા સંકેલી લેવામાં આવે એવું હું ઇચ્છું છું. અને વળી, હું મારાં કેટલાંક સાધનો તને ભેટ આપવા માગું છું. હું જાણું છું કે એ મેળવવામાં તને આનંદ થશે. એક હજાર ડોલરના ખર્ચે પણ તું એ સાધનોનાં ડુપ્લીકેટ ન બનાવડાવી શકે. બિલી, મેં એક વર્ષથી પુરાણો ધંધો છોડી દીધો છે. મારો એક સરસ સ્ટોર છે. હવે હું પ્રામાણિક જીવન જીવવા માગું છું. અને આજથી બે અઠવાડિયે જગત ઉપરની શ્રેષ્ઠ છોકરીને હું પરણવાનો છું. આ જ સાચું જીવન છે, બિલી, સીધું અને સરળ ! હવે દસ લાખ ડોલરના બદલામાં પણ હું બીજા કોઈના એક ડોલરને પણ હાથ ન અડકાડું. લગ્ન પછી અહીંનું વેચીને હું પશ્ચિમમાં જવા માગું છું. ત્યાં ભૂતકાળનાં મારાં કરતૂતો પ્રકાશમાં આવવાનો સંભવ ઓછો. હું તને ખરું કહું છું, બિલી, કે એ છોકરી એક દેવદૂત છે. એને મારામાં શ્રદ્ધા છે. હવે હું આખી દુનિયાના બદલામાં પણ કશું અજુગતું ન કરું. સુવિએ આવવાનું ભૂલતો નહીં. મારે તને મળવું જ છે. હું મારી સાથે ઓજારો લેતો આવીશ.

તારો પુરાણો મિત્ર,
જિમી

જિમીએ આ કાગળ લખ્યો એ પછી સોમવારની રાત્રે ડિટેક્ટિવ બેન પ્રાઇસ એક ભાડાની બગીચાડીમાં હળવાશથી એલમોરમાં ફર્યો અને એને જે જાણવું હતું તે જાણવા મળ્યું ત્યાં સુધી શાંતિથી શહેરમાં ટહેલતો રહ્યો. સ્પેન્સરના પગરખાં સ્ટોરની સામેની દવાની દુકાનમાંથી એણે રાલ્ફ ડી. સ્પેન્સરને બરાબર જોઈ લીધો.

બેન પ્રાઇસ પોતાની જાત સાથે વાત કરતો હોય એમ બોલ્યો : ‘બેન્કરની છોકરીને પરણવાનો છે ખરું, જિમી ?’ અને એણે જ જવાબ આપ્યો : ‘હીક, એની મને ખબર નથી..’

બીજા દિવસે સવારે જિમીએ એડમ્સ કુટુંબ સાથે નાસ્તો લીધો. એ દિવસે એ પોતાના લગ્ન માટેના સૂટનો ઓર્ડર આપવા તેમ જ એનાબેલ માટે કેટલીક ચીજો ખરીદવા લિટલ રોક જવાનો હતો. જિમી એલમોરમાં આવ્યો એ પછી પહેલી વાર એને શહેર બહાર જવાનું થયું હતું. પોતાના ‘ધંધા’ના કામને ત્યજી દીધે એક વરસ કરતાં વધારે સમય વીત્યો હતો એટલે હવે કશા જોખમ વગર બહાર જવાનું સાહસ કરી શકાશે એવો એનો ખ્યાલ હતો.

નાસ્તા પછી આખું કુટુંબ શહેરના મુખ્ય બજારે જવા નીકળ્યું – મિ. એડમ્સ, એનાબેલ, જિમી અને એનાબેલની પરિણીત બહેન તથા એની બે બાળકીઓ. એક પાંચ વર્ષની અને બીજી નવ વર્ષની. એ લોકો જિમી જ્યાં રહેતો હતો એ હોટલ આગળ આવ્યાં ત્યારે જિમી ઝટપટ ઉપર જઈને પોતાની સૂટકેસ લઈ આવ્યો. એ પછી એ લોકો બેન્કે ગયાં. ત્યાં જિમીને રેલવે સુધી પહોંચાડવા માટે બગીચાડી સાથે ડોલ્ફ ગિબન

તૈયાર હતો.

ઊંચાઈ ઉપર સ્થિત કોતરણીવાળા ઓકના કઠેડાનો આધાર લઈને સૌ બેન્કિંગ રૂમમાં ગયાં. આમાં જિમીનો પણ સમાવેશ થતો હતો કારણ કે જમાઈ બનનાર જિમી મિ. એડમ્સના કોઈ પણ સ્થાને આવકાર્ય હતો. એનાબેલને પરણનાર દેખાવડા જુવાનને મળવામાં બેન્કના કારકુનો ખુશી થતા હતા. જિમીએ એની સૂટકેસ નીચે મૂકી. એનાબેલનું યુવાન હૈયું ઊછળી રહ્યું હતું. એણે જિમીની હેટ પોતાના માથા ઉપર મૂકી અને સૂટકેસ હાથ વડે ઊંચકતાં બોલી : ‘હું એક સરસ સેલ્સમેન બની શકું કે નહીં ?... મારા રાલ્ફ, આ બેંગ કેટલી બધી વજનદાર છે ! જાણે એ સોનાની ઈંટોથી ભરેલી હોય !’

જિમીએ ઠંડકથી કહ્યું : ‘એમાં નિકલના ઢોળવાળી ઘોડાનાળો ભરેલી છે. એ પાછી આપવા લઈ જાઉં છું. જાતે લઈ જવામાં એની પાછળ થનાર ભાડાનો ખર્ચ બચી જાય. હવે હું જબરો કરકસરિયો બનવા માંડ્યો છું.’

એલમોર બેન્કે હમણાં હમણાં વોલ્ટ સાથે નવી તિજોરી વસાવી હતી. મિ. એડમ્સ આ માટે અભિમાન લેતા હતા અને બીજાઓને ગર્વપૂર્વક એનું નિરીક્ષણ કરાવતા હતા. વોલ્ટ નાનું હતું પણ એનો દરવાજો પેટન્ટ (રચના પર રજિસ્ટર કરાવેલો ખાસ માલિકીહક, જેનું કોઈ અનુકરણ ન કરી શકે.)વાળો હતો. એક જ હેન્ડલ દ્વારા એકસાથે બંધ કરી શકાય એવા એને ત્રણ સ્ટીલના હડા હતા. અને એને ટાઈમ લોક પણ હતું. મિ. એડમ્સ પ્રસન્નમુખે એનું કાર્ય મિ. સ્પેન્સરને સમજાવતા હતા અને મિ. સ્પેન્સર ખરેખરો નહીં પણ માત્ર વિવેક ખાતર રસ દાખવવાનો દેખાવ કરતો હતો.

પેલાં બે બાળકો – મે અને અગાથાને પેલાં ચમકદાર ધાતુ, ગમ્મતભર્યું ક્લોક અને દટ્ટા જોવામાં મજા પડી ગઈ હતી.

પરિવારનાં બધાં તિજોરી અંગેની વાતોમાં રોકાયેલાં હતાં એ વખતે બેન પ્રાઈસે બેન્કમાં પ્રવેશ કર્યો અને રેઈલિંગ ઉપર કોણી ટેકવીને સાધારણ રીતે અંદર તરફ જોતો હોય એમ નિરખતો રહ્યો. પૃચ્છા થતાં એણે નાણાંની લેવડ-દેવડ કરતા કારકુનને કહ્યું : ‘મારે કશું કામ નથી, હું તો મારા એક પરિચિતની રાહ જોઉં છું.’

એવામાં એકાએક સ્ત્રીઓની એક-બે તીણી ચીસો સંભળાઈ. અને ભારે હલચલ મચી ગઈ. મોટેરાંઓની નજર બહાર નવ વર્ષની મેએ માત્ર રમતના ઉત્સાહમાં અગાથાને પેલા વોલ્ટમાં બંધ કરી દીધી હતી અને મિ. એડમ્સને જે પ્રમાણે કરતા જોયા હતા તે રીતે સંયુક્ત ત્રણ હડા ને એક હેન્ડલ દ્વારા બંધ કરી દીધાં.

વચસ્ક બેન્કર ઊછળીને હેન્ડલને વળગ્યો. પણ નિરર્થક. ગૂંચળામણભર્યાં સ્વરે એણે ઉદ્ગાર કાઢ્યો : ‘દરવાજો નહીં ઊઘડી શકે. ક્લોકની કળ ઘુમાવી નથી અને ત્રિમેળને સેટ કર્યું નથી.’

અગાથાની માએ ઉત્કટ આવેગ સાથે ફરીથી ચીસ પાડી.

મિ. એડમ્સે એમનો ધૂજતો હાથ અધ્ધર કરીને સૌને શાંત કર્યા પછી શક્ય એટલા મોટા અવાજે વોલ્ટમાંના બાળકને સાદ કર્યો : ‘અગાથા મને સાંભળ.’ સૌ શાંત થયાં. એ વખતે અંધારિયા વોલ્ટમાંથી મોટા પ્રમાણમાં ભયભીત થઈ ગયેલા બાળકની ભયંકર ચીસોનો ઝાંખો અવાજ સંભળાતો હતો. ‘મારી મોંઘેરી, વ્હાલસોયી..’ માએ વિલાપ કરવા માંડ્યું : ‘ભયથી એ મરી જશે. દરવાજો ખોલી નાખો, એને ભાંગી નાખો. પુરુષો, તમે કંઈ કરી શકતા નથી ?’

મિ. એડમ્સે કહ્યું : ‘લિટલ રોક કરતાં નજીકમાં કોઈ એવો માણસ નથી જે આ દરવાજો ઉઘાડી શકે.’ ધૂજતા અવાજે એમણે જિમીને ઉદ્દેશીને કહ્યું : ‘સ્પેન્સર, આપણે શું કરીશું ? પેલું બાળક અંદર લાંબો વખત નહીં ટકી શકે. અંદર પૂરતી હવા નથી. અને વધારામાં ભયથી એ છત્તરવત્તર થઈ જશે.’

અગાથાની મા એક જબરદસ્ત આવેગ હેઠળ વોલ્ટના દરવાજા ઉપર મુક્કા મારવા લાગી. કોઈએ ડાઈનેમાઇટનું સૂચન કર્યું.

એનાબેલ વેદનાભરી આંખે જિમી તરફ ફરી. હજુ એમાં હતાશા નહોતી. સ્ત્રી જેને અમર્યાદપણે ચાહે છે એની શક્તિઓમાં એને કશું અશક્ય જણાતું નથી. એણે કહ્યું : ‘તું કશું ન કરી શકે, રાલ્ફ ? પ્રયત્ન કર.’

જિમીએ એના હોઠ ઉપર જરા વિચિત્ર લાગે છતાં કુમાશભર્યા અને આંખમાં કોઈ ઉત્કટ ભાવભર્યા સ્મિત સાથે એનાબેલ તરફ જોયું અને બોલ્યો : ‘એનાબેલ, તું ગુલાબનું ફૂલ ધારણ કરી રહી છે તે મને આપીશ ?’

પોતે આ સુપેરે સાંભળ્યું છે એ ભાગ્યે જ માન્યામાં આવે એવું હોવા છતાં એનાબેલે પોતાની છાતી ઉપરના પહેરવેશ પરના ફૂલને છૂટું કરીને જિમીના હાથમાં મૂકી દીધું.

જિમીએ એને અંદરના જેકેટના ખિસ્સામાં ખોસ્તું, કોટને કાઢીને ફેંકી દીધો અને શર્ટની બાંઘો ચઢાવી. આ કાર્યથી રાલ્ફ ડી. સ્પેન્સર અદશ્ય થયો અને જિમી વેલેન્ટાઈને એનું સ્થાન લીધું.

એણે સૌને હુકમ કર્યો : ‘તમે બધાં અહીંથી દરવાજા બહાર જાઓ.’

એણે પોતાની સૂટકેસ ટેબલ પર મૂકી અને એને પૂરેપૂરી ખોલી નાખી. એ ક્ષણ પછી એને બીજા કોઈની હાજરીનો ખ્યાલ ન રહ્યો. આવાં કામ કરતી વખતે એની ટેવ પ્રમાણે એ મુખથી હળવી સિસોટી વગાડતો. અત્યારે એ પ્રમાણે કરતાં એણે સૂટકેસમાંનાં ઓજારો એક પછી એક કાઢીને ટેબલ પર જરૂરી ક્રમમાં ગોઠવ્યાં.

ત્યાં હાજર હતાં એ સૌ પથ્થર શાં જડ સ્થિતિમાં અને ઊંડા મૌન હેઠળ મંત્રમુગ્ધ બનીને જિમીને કામ કરતો જોઈ રહ્યાં.

એક ક્ષણમાં તો જિમીનું ખાસ ડ્રિલ લોખંડી દરવાજાને હળવાશથી શારતું રહ્યું.

દસ મિનિટમાં તો પોતાના જ અગાઉના લૂંટના રેકોર્ડને અતિક્રમતો હોય એમ એણે હડાને ખસેડી નાખ્યો અને બારણું ખોલી નાખ્યું.

લગભગ બેહોશીમાં ભાંગી પડેલી છતાં સલામત અગાથાને એની માએ પોતાના હાથમાં ઝીલી લીધી.

જિમી વેલેન્ટાઇને કોટ પહેરી લીધો અને રેલિંગ તરફના મુખ્ય દરવાજા તરફ ચાલવા માંડ્યું. એ ચાલતો હતો એ દરમિયાન એને લાગ્યું કે દૂરથી પોતાના કોઈ પરિચિત અવાજને સાદ કરતો એણે સાંભળ્યો : ‘રાલ્ફ !’

પણ એ ચાલતાં અચકાયો નહીં.

દરવાજે એના માર્ગમાં એક કદાવર માણસ ઊભો હતો. જિમીએ હજુ પોતાના મુખ ઉપર રહેલા સ્મિત સાથે એને ઉદ્દેશીને કહ્યું : ‘હેલો, બેન ! છેવટે આવી પહોંચ્યા, એમ ને ? ચાલો, આપણે જઈએ. હવે ઝાઝો ફેર પડતો હોય એવું હું માનતો નથી.’

અને પછી જરા વિચિત્ર લાગે એવો બેન પ્રાઇસે ભાગ ભજવ્યો. એણે કહ્યું : ‘મિ. સ્પેન્સર, મને લાગે છે તમારી સમજફેર થાય છે. હું તમને ઓળખું છું એવું રખે માનતા. તમારી બગી તમારી રાહ જુએ છે, બરાબર ને ?’

અને પછી બેન પ્રાઇસ ત્યાંથી બહાર જઈને સ્ટ્રીટમાં ટહેલવા નીકળ્યો હોય એમ ચાલવા લાગ્યો.

સાભાર સ્વીકાર

‘પ્રકીર્ણ’

(૧૧૬) સુખને એક **Chance** આપો : ભાવાનુવાદ : હર્ષદ પંડ્યા, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ : ૧૧૯, રૂ. ૯૯/- (૧૧૭) ગર્ભસંસ્કાર : (ડૉ. ગૌરી બોરકર) અનુ : સુજલ ચિખલકર, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ : ૧૫૯, રૂ. ૧૨૫/- (૧૧૮) કાડિયોગ્રામ : ગુણવંત શાહ, પંદરમી-૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ : ૧૭૬, રૂ. ૧૯૯/- (૧૧૯) મારાં મોરપિચ્છ : હર્ષદ ચંદ્રારાણા, ૨૦૧૪, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ૮+૨૨૪, રૂ. ૨૨૫/- (૧૨૦) વૃદ્ધાવસ્થામાં જીવનસાફલ્ય : ડૉ. ભાનુ એન. કાપડિયા, ૨૦૧૪, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ ૧૦+૧૧૮, રૂ. ૧૬૦/-

કવિશ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીની પ્રભાવક રચના : સમય | લાભશંકર ઠાકર

કવિશ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીનો ચોથો કાવ્યસંગ્રહ તાજેતરમાં પ્રકાશિત થયો છે. 'તરવેણી' નામના આ સંગ્રહની એકાધિક રચનાઓ ભાવકને પ્રેરે તેવી પ્રભાવક છે. આ ક્ષણે થાય છે કે 'સમય' નામની રચના વિશે મારા પ્રતિભાવને કાગળ પર લખતા લખતા ચેતીવિસ્તારક નિજાનંદને પામું, રચનાના આરંભને સાંભળીએ.

તમે ગયાં ત્યારે

અહીં વરસતી હતી લૂ

વરસતી હતી લૂ એવા કથનને સાંભળતાં જ કવિ ઉમાશંકર જોશીનું ગીત સ્મૃતિ-શ્રુતિમાં સંભળાય છે.

લૂ જરી તું ધીરે ધીરે વા કે મારો મોગરો વિલાય

કોકિલા તું ધીરે ધીરે ગા કે મારો જ્યરો દુભાય !

લૂનો આકરો, ત્વચ્ચ, સ્પર્શ્ય, ટેન્જિબલ અનુભવ આપણા જેવા દેશમાં સર્વ પરિચિત છે.

સર્જક કવિ હર્ષદ ત્રિવેદીની પ્રસ્તુત રચનાની પછીની પંક્તિઓ સાંભળીએ :

બળબળતી બપોરે,

એકબીજાંને

ઓળખતાંય ન હોય એમ

વૃક્ષની ડાળી ઉપર

બેસી રહેતાં ચીતરેલાં પંખીઓ !

હા, પંખીઓ ચૂપ છે. પાંખોમાંય સંચાર નથી. હા, તે ચિત્રમૂક છે. ના, સંવનન પ્રેરક આબોહવા પણ નથી અને નથી બળબળતી બપોરે ઉક્ચન કરવાની આછીય ઈચ્છા. હા, ભાષાના કેન્વાસ પર સર્જક કવિએ પંખીઓને પ્રત્યક્ષ કર્યાં છે. પ્રસ્તુત કાવ્યરચનાની પછીની પંક્તિ સાંભળીએ :

ટૂંટિયું વાળીને પવન પણ

પડી રહેતો આમતેમ

ક્યાંક આળસ ખાતો !

હવાનો લેશમાત્ર સંચાર ન થતો હોય વાતાવરણમાં ત્યારે વડીલો હાથપંખો હલાવતા હલાવતા કહેતા હોય : પવન પડી ગયો છે. હા, રાતે પથારીમાંય હાથપંખો હલાવતા હલાવતા નિદ્રાની પ્રતીક્ષા આ લા.ઠા.એચ ગ્રીષ્મની રાતે, કિશોરવયે કરી છે. વૈશાખના ધોમધખતા તાપનો આપણા દેશ-પ્રદેશમાં કોને અનુભવ નહિ હોય ?

સાંભળીએ સર્જક કવિની હવે પછીની પ્રત્યક્ષતાને.

એકચક્રી શાસન ચલાવતા
સૂરજના હણહણતા અશ્વો
ઘૂમી વળતા ચારકોર !

હા, પ્રાચીન કથા પ્રમાણે સૂરજના સાત ઘોડા છે. હા, વ્યોમથી ભોમ લગ સૂર્યનું શાસન છે, એકચક્રી. આ ક્ષણોમાં સ્મૃતિમાં ઊપસે છે ('ચરકસંહિતા'-માં) મહર્ષિ આત્રેયનું કથન : ગ્રીષ્મમાં કિરણો વડે સૂર્ય જગતનો સાર અત્યંત પીએ છે, 'સૂરજ આવે સાત ઘોડલે, અરુણ રથ વહેનાર; અમે તો સૂરજના છડીદાર, અમે તો પ્રભાતના પોકાર.' આ કોની કાવ્યપંક્તિઓ આમ સ્મૃતિમાં ઊપસી આવી ? સૂરજના સાત ઘોડા છે. અરુણ રથવાહક છે. હા, સૂર્યના પ્રભાવની આ પ્રત્યક્ષતા છે. કવિ હર્ષદ ત્રિવેદી રેબઝેબ કરી નાખતા સૂર્યના સંતાપ-પ્રતાપની ક્ષણોના સાતત્યમાં નિજ અનુભવની સ્મૃતિને કેવી ફરફરાવે છે તે સાંભળીએ :

રાત્રે સપનામાં
ક્યારેક હવાની લ્હેરખી
સહેજ કરી જતી ટિખળ
ને આંદોલિત થઈ જતું આખું વિશ્વ.

હાસ્તો, સપનામાં તો હવાની લ્હેરખી આવે જ, ને, ને... સ્પર્શ્ય સુખ થકી, વ્યક્તિચેતનાના વિશ્વને, એકાધિક ઇન્દ્રિયોને સુખમાં ઝુલાવી જાય. હાસ્તો, કવિ એવા અનુભવને ટિખળ કહે છે. આંખ ઊઘડતાંની સાથે શરીર પ્રસ્વેદથી ભીંજાઈ ગયું હોય. લા.દા. બાર-તેર વર્ષની વયે પથારીમાં જાગતા જાગતા હાથપંખાથી હવા ખાતા ખાતા મા નિદ્રાને ખોળે ઢબુરાઈ જતા. સવારે જાગે ત્યારે પથારીમાં સફેદ નમક (સોલ્ટ) વેરાયેલું હોય પરસેવે રેબઝેબ શરીરમાંથી. ખારાગોઢા પાસેના પાટડી ગામમાં પાણી ખારું હોય. અંગત સ્મૃતિને અટકાવું અને કવિની વાણીને સાંભળું :

આજે અચાનક
કાળું ડમ્મર આકાશ
ઊતરી આવે સાવ નીચે
બારણાની પગથારે વિસામો લેવા !

હા, સાશ્વર્ય આનંદની આ ક્ષણો છે. ઘરનાં બારણાંની પગથારે કાળું ડમ્મર આકાશ, ઊતરી આવે સાવ નીચે, બારણાની પગથારે વિસામો લેવા ? રાઈટ. વર્ષા ઋતુમાં આબુમાં લા.દા.એ પસાર થતાં વાદળાંનો સ્પર્શ્ય અનુભવ લીધો છે, બારીમાંથી હાથ બહાર કાઢીને, બીજા હાથથી પેયનો ઘૂંટડો ભરતા... ભરતા... અંગત સ્મૃતિને ખંખેરીને પ્રિય કવિની રચનાને કાન આપીએ :

તડ તડ તડાત્ તડ તડ તડાત્
આવી પહોંચી છે વરસાદી ઝડી
નેવાં નીચે પરોવાય છે
બુંદ બુંદની માળ.

આ પંક્તિઓ શ્રવણીય, ચાશ્વષ સ્પર્શ્ય સુખનો અનુભવ ભાવકને કરાવે છે ?
હા, હા, હા.

ટહુકાઓની પાંખો પહોળી થઈને
ઢાંકી રહી છે એકમેકની હૂંફને
પવને છુટ્ટા મેલ્યા છે સુસવાટા !

સર્જક કવિની આ પંક્તિઓની પ્રભાવક ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષતા વિશે આ ભાવકે એક
હરફ પણ કાગળ પર મૂકવાની જરૂર છે ?

સાંભળો પછીની પંક્તિઓ :

ક્યાંક સંતાર્થી ગયો છે ધૂંધળો સૂરજ
એના છુટ્ટાછવાયા અશ્વો ઓ... ચરે
પેલા મેદાનમાં મેઘધનુના સાતેય રંગ !

કાવ્યની અંતિમ પંક્તિઓ છે :

કદાચ -

સમય થઈ ગયો છે તમારા આવવાનો !

કાવ્યના આરંભમાં 'તમે ગયાં ત્યારે - , અહીં વરસતી હતી લૂ.' એવો સંકેત
સર્જક કવિએ કર્યો છે. અંતમાં કથન છે : 'કદાચ - , સમય થઈ ગયો છે તમારા આવવાનો
!' 'તમે' કોણ છે ? ના, લા.દા. 'તમે'માં કોઈ વ્યક્તિનો સંકેત ધારી, કલ્પી શકતા નથી.

આ ભાવકની ચેતનામાં આરંભ અને અંતમાં 'તમે' એટલે રાજાના રાજાનો સંકેત
છે. હા, રાજાના અ-ભાવ અને પ્રભાવનું આ કાવ્ય છે. તે રાજા એટલે 'મેઘારાજા'.

[તા. ૧-૪-૨૦૧૪]

□

રઘુવીર ચૌધરીનું કામાખ્યા-દર્શન : એક નોંધ | જયદેવ શુક્લ

'તમસા', 'વહેતાં વૃક્ષ પવનમાં', 'દ્વિવાળીથી દેવદિવાળી', 'ફૂટપાથ અને શેઢો',
'પાદરનાં પંખી' તથા 'બચાવનામું' કાવ્યસંગ્રહોમાં રઘુવીર ચૌધરીની સર્જકતા સાથે
વિચારશીલતાનો પરિચય પણ ભાવકોને મળે છે.

આ ક્ષણે રઘુવીર ચૌધરીનાં 'દર્દ', 'રાજસ્થાન', 'વિપ્રયોગ', 'મને કેમ ના વાર્યો',
'વહેતાં વૃક્ષ પવનમાં', 'ફૂટપાથ અને શેઢો' તથા 'કામાખ્યા-દર્શન' કાવ્યો સ્મૃતિમાં રણકે

છે. અહીં ‘કામાખ્યા-દર્શન’ને આધારે થોડી વાત કરીશ.

*

જો કૃતિનો આરમ્ભ ભાવકને તેના વાસ્તવમાંથી ઊંચકી તરત કૃતિના વાસ્તવ સાથે સહજ રીતે જોડી શકે તો સર્જકની એ પ્રથમ સફળતા ગણાય. ‘કામાખ્યા-દર્શન’ની ઉઘાડની પંક્તિઓ જિજ્ઞાસા પ્રગટાવી ખણેડને અન્તે કાવ્યનાયકની સાથે ભાવકને પણ પૂર્વોત્તર-પ્રભાતના તાજપભર્યા પ્રકાશથી રંગી દે છે :

કામરૂપ દેશ જોયેલો
રાયણના છાંયડે,
આકાશની આ બાજુ,
પાતાળલોકના અજવાળામાં,
પિતાજીની પાંપણ અને ભ્રમણ વચ્ચે
જોઈને સાંભળી રહેવાનું -
એ કહેતા જાય શિવશક્તિની વાત
ને પ્રત્યક્ષ થાય પૂર્વોત્તર પ્રભાત.

કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિ ‘કામરૂપ દેશ જોયેલો’ વાંચતાં જ આપણે મનોમન ‘ક્યાં?’ એવા પ્રશ્ન સુધી પહોંચીએ - ન પહોંચીએ ત્યાં બીજી-ત્રીજી પંક્તિમાં સ્થળનિર્દેશ મળે છે : ‘રાયણના છાંયડે, / આકાશની આ બાજુ’. આ બંને નિર્દેશો પછીય ભાવક ઉત્સુકતાથી આગળ વધે છે. સાત બહેનો તરીકે સુખ્યાત, પુરાણોમાં જેનો પાતાળલોક કે નાગલોક તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે એ પૂર્વોત્તરનાં આકાશ અને ધરતી સાથે વણાયેલી શિવશક્તિની કથા કાવ્યનાયક/કવિએ સર્વપ્રથમ પિતાના શબ્દો ને હાવભાવમાંથી જાણી-માણી છે. સાથે જ ‘બ્રહ્મપુત્રને ઘાટ નહાતાં પાર્વતી / પર્વતને ઉંબરે ઊભેલા શિવ’ તથા દર્પમાં ચૂર દક્ષની કથાના અંશો સૌને પ્રત્યક્ષ થાય છે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં ભાવકની અધૂરી રહેલી જિજ્ઞાસા ત્રીજા પરિચ્છેદને અન્તે રસપ્રદ દશ્યાત્મક નિરૂપણ દ્વારા તોષાય છે. અહીં અને કાવ્યમાં અન્યત્ર કવિનું સૂઝપૂર્વકનું સમ્પાદન (એડિટિંગ) આપણું ધ્યાન ખેંચે છે :

શિયાળાની રાતે સપ્તર્ષિ નમતાં
તાપણું સંકોરાય ને કામરૂ દેશની
કથાઓ ચાલે.

એ પછીના ખણેડની ત્રણ શબ્દની પ્રથમ પંક્તિ હકીકત અને કલ્પના બંનેને યુગપત્ રીતે સં-યોજે છે. પિતાના શબ્દોને આધારે કવિ/કાવ્યનાયક કલ્પનાની પાંખે અનેક સમયોમાં વિહરે છે એનું અત્યન્ત લાઘવપૂર્ણ કથન કોઈ પણ ટિપ્પણને અધૂરું રાખે એવું સરળ અને સચોટ છે :

વચન વિમાન બને.

એકદા, કથા દરમિયાન દોડી આવેલી ખિસકોલીની પીઠ પર ફરેલાં જાનકીનાં ટેરવાંની (દન્ત)કથા પણ જોડાય છે. પિતા વિવેકપૂર્વક સીતાનાં ટેરવાંની કુમાશનું વર્ણન નથી કરતા, ને કાવ્યનાયક ‘કલ્પી શકાતું’ કહી અટકી જાય છે. અહીં ખિસકોલીની પીઠની ત્વચાના સ્પર્શાનુભવને આધારે જાનકીનાં ટેરવાંની કુણાશને કલ્પવાની શક્યતા ભાવક માટે તો ખુલ્લી છે :

અમારી વચ્ચે દોડી આવેલી ખિસકોલીની

પીઠ પર ફરેલી સીતાજીની આંગળીઓની

છાપની

યાદ આખી અટકી જતા

[...]

કથાપ્રસંગોના શ્રવણ દરમિયાન નિજી કલ્પનાના આલોકમાં નાયકે વિધવિધ કથા-સમયોમાં ગતિ કરી તેને આપણે કાવ્યનો પ્રથમ ખણ્ડ ધારીએ. ને માતૃકા કામાખ્યાદેવીનાં દર્શનની સાથે ઘઉંની ઊંબીના દાણામાં ભરાતું દૂધ અને ‘ગિરિશૃંગના આંતરસ્ત્રોત’ના સંકેતોને આધારે આખી પૃથ્વી જાણે મહામાતૃકા અનુભવાય છે એ બીજો ખણ્ડ.

કામાખ્યા-દર્શન દરમિયાન ગર્ભગૃહમાં પ્રગટેલા ઘીના અનેક દીવાઓનું સૌમ્ય, સોનેરી તેજ, પૂર્વોત્તરના પ્રભાતનો કૂણો પ્રકાશ તથા સપ્તર્ષિ સહિતના તારા-નક્ષત્રોની કાન્તિ કાવ્યમાં પથરાયાં છે.

સામા દીવા ઘીના

જાણે તેજનાં શિલ્પોની શ્રેણી.

શક્તિની મેખલા.

ગર્ભગૃહમાં પ્રગટેલા ‘તેજનાં શિલ્પો’ જેવા દીવા માતાની મેખલા બન્યા છે એવું આલેખન સહૃદયને અજવાળે છે.

આપણા મહાકાવ્યો પછીના સંસ્કૃત સાહિત્યની મહત્ત્વની કૃતિ ‘મેઘદૂત’ના ‘શ્રોણિભારત્ અલસગમના સ્તોકનમ્રા સ્તનાભ્યામ્’ શ્લોકનો નારીસન્દર્ભ યક્ષિણીથી લઈ સીતા, કૌશલ્યા ને દુરિત-સંહારક દેવી સુધી સહજ રીતે વિસ્તરે છે.

એ પછી પિતાજીને મુખે વહેતી, વિકસતી કથામાં શિવજીને મુખે કહેવાતી રામકથાનું પરિમાણ ઉમેરાય છે. ભારતીય મહાકાવ્યો, પુરાણોમાં કથામાં કથા ને તેમાં કથાની સંરચનાનો સમર્થ રીતે પ્ર-યોગ થયો છે. ભવભૂતિના ‘ઉત્તરરામચરિત’માં નાટકમાં નાટકની પ્રયુક્તિ પણ જોવા મળે છે. કવિ અહીં આપણી પરમ્પરાની એ પ્રયુક્તિ (કથામાં કથા)નો ઉચિત વિનિયોગ કરી કાવ્યને વિપ્પયાદશમી સુધી પહોંચાડે છે : ભાવકનો અપેક્ષાભંગ કરી કવિ નોખો સંકેત પ્રગટાવે છે :

મારા માટે આપનાં દર્શન એ જ વિજય !

બ્રહ્મપુત્રના કિનારે મધ્યમાલાનાં પુષ્પોની સુવાસથી સભર નાયકને ગુવાહાટી (એક સમયનું પ્રાગ્જ્યોતિષપુર?)ના મિત્રો તમારે અહીં ફરી આવવાનું થશે એમ કહે છે. એના અનુસન્ધાને ‘આવવું એટલે અવતરવું’ એવો વિલક્ષણ અર્થબોધ આપણે પામીએ છીએ :

આવવું એટલે અવતરવું.

જનમોજનમ અવતાર માગવો.

હું આવું, દીકરો કે દૌહિત્રી આવે,

[...]

‘અવતરવું’, ‘અવતાર માગવો’ સાથે ભવિષ્યમાં દર્શનાર્થે કાવ્યનાયક પોતે કે તેનો પુત્ર કે દૌહિત્રી આવે એવા નિર્દેશથી ચાર પેઢી-સંતતિ, માતા સાથે જોડાય છે. કાવ્યાન્તે આવનારા પૌત્ર-પૌત્રીના ઉલ્લેખો માટેની પીઠિકા પણ રચાય છે.

હેમંતમાં અહીં વહી આવતી કામરૂ હવા - આ પંક્તિને ધ્યાનથી વાંચીશું તો ‘શિયાળાની રાતે સપ્તર્ષિ નમતાં’ સાથે તથા શ્રોણિભારાત્ શ્લોકનું કાલિદાસે મેઘને પ્રાગ્જ્યોતિષપુરમાં ‘વિસામો આપ્યો હોત તો’ સાથે સૂક્ષ્મ રીતે સન્ધાન થાય છે ને તેથી કાવ્યનું પોત વધુ ઘટ્ટ બને છે.

કાવ્યનાયક/કવિના ગામના શિવમન્દિરે ઊતરેલો રાસ અનિરુદ્ધની રાણી ઉષાએ રચેલો એવું વિધાન સીધેસીધું આવે છે, છતાં કાવ્યના અંતિમ પરિચ્છેદમાં પિતાજીએ ઉપાડેલી ગરબી સાથે સંકળાય છે એથી ઓછું કહે છે.

પિતાજીએ ઉપાડેલી ગરબીમાં

ઘૂમે છે મારું બાળપણ,

નવરાત્રિમાં રમે છે મારાં પૌત્ર-પૌત્રી.

મારાં ? જગધાત્રીનાં.

હું તો માત્ર યાત્રી.

કાવ્યના સમાપનમાં પિતાજીના કણ્ઠે ગવાયેલી ગરબીના સૂરો-શબ્દોમાં કાવ્યનાયકનું બાળપણ, બાળપણની સ્મૃતિઓ ચક્રાકારે ઘૂમે છે એવું અનુભવાય છે. એ પછી ‘મારાં પૌત્ર-પૌત્રી’ ગરબે રમે છે એ વિધાનમાં પૌત્ર-પૌત્રીના બાળપણ સાથે નાયકનું પોતાનું બાળપણ એકાકાર થતું આપણે તારવી શકીએ છીએ. નાયક પૌત્ર-પૌત્રીને ‘મારાં’ કહે છે પછી તરત જ ‘મારાં ?’ એવો જરા જુદી રીતે મહત્ત્વનો પ્રશ્ન તેને થાય છે. તે તરત જ સુધારે છે : ‘જગધાત્રીનાં’. ‘હું તો માત્ર યાત્રી’ એવી સમજ સાથે કાવ્ય વિરમે છે.

નાયક/કવિએ પાંચમા પરિચ્છેદમાં પિતાને કશા ‘વળગણ વિનાના’ વર્ણવ્યા છે.

એમાં ઔચિત્ય પમાય છે એવું, કાવ્યાન્તે પોતાને ‘હું તો માત્ર યાત્રી’ કહે છે એમાં અનુભવી શકાય છે.

આ કાવ્ય કામાખ્યા-દર્શન (મનમાં ને વાસ્તવમાં)ની સમાન્તરે પિતાનાં શ્રદ્ધા, ભક્તિ ને નિર્મોહી વ્યક્તિત્વની ઓળખનું પણ બન્યું છે.

રઘુવીર ચૌધરીના આ કાવ્યની સાથે ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાના ‘કામાખ્યા’ કાવ્યને રાખી તપાસવાં જેવું છે.

રઘુવીર ચૌધરીના આ કાવ્યમાં ઓગળ્યા વિનાની જે પંક્તિઓ ખખડે છે તે પણ નોંધીએ :

- એક છે આખું બહિરંતર અસ્તિત્વ અને સત્ત્વ,
નખશિખ દેહાત્માનું ઉત્સર્ગબિંદુ.
- કલ્પના અનુભૂતિ બને ત્યારે આવું બનતું.
- પિતાજી સમજતા શિવનું સ્વરૂપ,
એમને તાંડવના અનુગામી તાંદુલની,
કામરૂપ કલ્યાણની,
જગતનાં માતાપિતાની,
શિવની શક્તિની, શક્તિના સૌંદર્યની
સવાર-સાંજ, ઝાંખી થતી.

આવી મર્યાદાઓ છતાં સંરચનાની દૃષ્ટિએ તથા સંવેદન અને વિચારની સંયોજનાની દૃષ્ટિએ રઘુવીર ચૌધરીનું આ એક મહત્ત્વનું કાવ્ય છે.

સાભાર સ્વીકાર

‘પ્રકીર્ણ’

_(૧૨૧) મહાભારત : સી. રાજગોપાલાચારી, અનુવાદક : ભૂપેન્દ્ર ઉપાધ્યાય, બીજી-૨૦૧૪, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ ૧૮+૩૧૮, રૂ. ૩૦૦/- (૧૨૨) રામાયણ : સી. રાજગોપાલાચારી, અનુ. ભૂપેન્દ્ર ઉપાધ્યાય, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ : ૧૨+૩૨૦, રૂ. ૩૦૦/- (૧૨૩) અવેક્ષા : નટવરસિંહ પરમાર, ૨૦૧૪, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ : ૬+૧૩૮, રૂ. ૭૫/- (૧૨૪) નવો આચાર - નવો વિચાર : સંપા : ડૉ. બી.એમ. દવે, ૨૦૧૪, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ, ૧૨+૧૦૮, રૂ. ૭૫/- (૧૨૫) સોનેરી બુંદ : વીનેશ અંતાણી, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ : ૧૧૨, રૂ. ૮૦/

ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ, ક. લા. સ્વાધ્યાય મન્દિર અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના પદાધિકારીઓ, શિબિરાર્થી અધ્યાપકમિત્રો, વાર્તાકારમિત્રો અને સાહિત્યરસિક સભાજનો -

નમસ્કાર.

મારું માનવું છે કે ટૂંકીવાર્તામાં ઘટનાતત્ત્વને વિશેની સુરેશ જોષીની વિચારણાની શરૂઆત એમના ૩ વાક્યના વિધાનથી થઈ છે.

વિધાન આ પ્રમાણે છે :

“ઘટનાનો બને તેટલો હાસ સિદ્ધ કરવા તરફ મારો પ્રયત્ન છે.

એનો રસ હોય તો આકારની રચનામાં છે.

લાગણીઓને બીબાં પૂરતી વાપરી છે, આકાર ઢાળ્યા પછી એને વર્જ્ય ગણીને એનો પરિહાર કર્યો છે.”

આજથી ૫૬ વર્ષ પહેલાં, ૧૯૫૭માં, એમનો પહેલો વાર્તાસંગ્રહ “ગૃહપ્રવેશ” પ્રગટ થયેલો. ત્યારે સુરેશભાઈ ૩૬ વર્ષના હતા. સંગ્રહમાં “કિચિત્” શીર્ષકથી “પુરોવચન” મૂક્યું છે. આ વિધાન તેનો એક અંશ છે.

મારું પહેલું મન્તવ્ય એ છે કે એમના આ વિધાનને બહુ આછી વ્યક્તિઓએ ધ્યાનથી વાંચ્યું છે; અનેકોએ તો વાંચ્યું જ નથી. આમ તો આ વિધાન પુરોવચનનો અર્ક ભાસે છે. તેથી એને એ પુરોવચન-સમગ્રમાં વાંચવું જોઈએ. પણ એ પણ ભાગ્યે જ થયું છે. મોટા ભાગનાઓએ ઘટનાનો લોપ, ઘટનાનો લોપ એમ દીધ્યે રાખ્યું છે !

૧

આ વિધાનનું કાળજીથી વાચન-વિવરણ કરતાં, કહેવા જેવી મને ૬ બાબતો સૂઝી છે :

૧ : એમાં ક્યાંય “લોપ” શબ્દ નથી, “હાસ” છે. આ “હાસ” શબ્દનું અર્થઘટન થવું જોઈએ : ઘટનાનો હાસ કરવો-એટલે કે, એને ઘટાડી નાખવી, આછી-ઓછી કરી નાખવી. એવું અર્થઘટન સમજુ વ્યક્તિઓએ તો કર્યું છે, પણ મોટા ભાગનાઓએ ત્યાં “લોપ” શબ્દ ગોઠવી દીધો છે ! પરિણામે, સુરેશભાઈને “ઘટનાતત્ત્વનો લોપ ?” એમ પ્રશ્ન કરતો એક બીજો લેખ લખવો પડેલો.

૨ : ઘટનાનો “બને તેટલો હાસ” એવા શબ્દો છે. એ શબ્દો પણ ધ્યાનપાત્ર

છે. “બને તેટલો” એટલે, શક્ય એટલો. એમને ખબર હશે જ કે ઘટનાનો હાસ અમુક હદે જ શક્ય છે, બલકે પૂરેપૂરો હાસ શક્ય જ નથી. કોઈ રીતે શક્ય હોય તો પણ પોતાની વાર્તારચનામાં એમને અભિપ્રેત નથી.

૩ : કહ્યું છે, “હાસ સિદ્ધ કરવા તરફ મારો પ્રયત્ન છે.” એટલે કે વાર્તામાં હાસ, “સિદ્ધ” થવો જોઈએ. સિદ્ધ થવો જોઈએ એટલે શું ? એટલે એમ કે એ સમુચિત લાગવો જોઈએ – જરૂરી અને બધી રીતે બરાબર લાગે. એમને એક સર્જક તરીકે ખબર હશે કે હાસને સિદ્ધ કરવાનું કામ અઘરું છે ને તેથી કહ્યું કે “એ તરફ મારો પ્રયત્ન છે.”

એમની આ સમજમાં મને બે ઈંગિત દેખાય છે :

એક તો એ કે વાર્તાસર્જનમાં ઘટનાની સ્થૂળ ભૌતિકતા મોટું નડતર છે.

બીજું એ કે સર્જકને હાથે એ નડતરનું નિવારણ થઈ શકે છે અને ત્યારે તેમાં હાસ-સિદ્ધિની મદદ મોટી હોય છે.

૪ : આમ શા માટે કરવાનું ? તો જણાવે છે કે પોતાને “આકારની રચના” કરવાનો રસ છે, માટે. (આ “આકારની રચના” વિશે વિશેષ હવે પછી કહીશ.)

પણ આ સ્થાને મારે એ કહેવું છે કે સુરેશભાઈનો આ રસ એમના સર્જક-વ્યક્તિત્વનો નોંધપાત્ર અભિલાષ છે. એમ કહીને એમણે સર્જક કલાકારનું ઍટિટ્યુડ દાખવ્યું છે—એટલે કે, એવી સભર સભર ભાવ-ભાવના. આકારની રચના એટલે રૂપરચના. રૂપાન્તર. કેમ કે, ઘટનાને જેમની તેમ રાખવી ને વાર્તામાં તેનો જ મહિમા ગાવો, વળી તે મહિમાને જીવનમૂલ્ય સાથે જોડીને વાર્તાને સાધન બનાવી દેવી—એ એમની દષ્ટિએ સર્જકધર્મ નથી, સર્જકકર્મ પણ નથી.

૫ : એ જ ઍટિટ્યુડના વિસ્તરણ જેવું કહ્યું, કે, “લાગણીઓને બીબાં પૂરતી વાપરી છે.” કેમ કે, લાગણીઓ વિનાની વાર્તા તો હોય નહીં; પણ, સુરેશભાઈ એને બીબાં પૂરતી વાપરવા માગે છે. એટલે શું ? એટલે એમ કે કોઈપણ લાગણીની જે નિયત તરાહો છે તેને તો જાળવવી જ જોઈએ, કેમકે એનો સીધો સમ્બન્ધ મનુષ્યના ભાવજગત સાથે છે, જીવન સાથે છે. નોંધવું જોઈએ કે એનો એમને ઇનકાર નથી. પણ ટૂંકીવાર્તા જો લાગણીઓનાં બેફામ નિરૂપણોમાં ફેલાઈ જાય, તો બધું કાં તો ભીનું ભીનું કે ભારે ભારે કે હળવું હળવું થઈ જાય. એને સાહિત્યકલા ન કહેવાય. અને એવું એમને પોતાના દાખલામાં નથી થવા દેવું.

૬ : એટલે, આકાર ઢાળ્યા પછી એને, લાગણીઓને, એમણે વર્જ્ય ગણી છે અને એનો “પરિહાર” કર્યો છે. (હું જેમ “આકારની રચના” વિશે વિશેષ હવે પછી કહેવાનો છું તેમ આ “પરિહાર” વિશે પણ વિશેષ હવે પછીથી કહીશ.)

પણ આ સ્થાને મારે એટલું જરૂર કહેવું છે કે લાગણીઓનો “પરિહાર” કરવાથી,

એટલે કે, સૂઝપૂર્વક તજી દેવાથી, સર્જકને એવો અવકાશ મળે છે, જેમાં એ પોતાના સર્જક-સંકલ્પને કે કલાપ્રયોજનને પાર પાડે છે, અથવા પાર પાડવાની મથામણ કરી શકે છે. બાકી, લાગણીઓની દુનિયા અનન્ત છે, એનો છેલ્લો કોઈ છેડો નથી. ટૂંકીવાર્તાના કલાકારને સરવાળે એ થકવી મારે.

૨

આ ૬ બાબતોથી બનતી સઘળી વાતને હવે હું જુદી જુદી રીતે ઓળખાવવા ચાહું છું; ટીકાટિપ્પણી કરવા ચાહું છું :

૧ : આ, ટૂંકી વાર્તાકાર સુરેશ જોષીની કેન્દ્રિયત છે. ઘણા લોકો “કેન્દ્રિયત” શબ્દનો અર્થ નથી જાણતા. “કેન્દ્રિયત” એટલે અધિકારીઓ આગળ રજૂ થનારી કે રજૂ કરવાની હકીકત. પણ પૂર્વોક્ત સઘળી વાતને હકીકતરૂપે ઘટાવીને એમને સમજનારા અધિકારીઓ એમને ઝાઝા મળ્યા નહીં. મોટા ભાગના તો અનધિકારી પુરવાર થયા.

૨ : આ એક સર્જક-સંકલ્પ છે – એસ્થેટિક વૉલિશન. કલાકારે રચના માટે સભાનપણે કરેલી કશા કલાપ્રયોજનને માટેની પસંદગી, નિર્ણય – જેને મૂર્ત કરવા માટે સર્જનકર્મને પછી ચોક્કસ દિશામાં વાળવું તે. આવા કોઈપણ સર્જકના સંકલ્પની આપણાથી “ના” ન પડાય – કેમકે એ એનો સ્વાધિકાર છે, બલકે એથી જ એની ઓળખ બનતી હોય છે. આપણે કોણ એમ કહેનાર કે ઘટનાનો હાસ ન કરાય – ? આપણાથી વાન ગોઘને એવું થોડું કહેવાય કે તમે એકથી વધુ વાર સનફ્લાવર્સ સીરીઝ કેમ કરી –? શિવકુમાર શર્માને એવું થોડું પુછાય કે તમારા સન્તુરવાદનમાં તમે જાણીતો રાગ વગાડતાં વગાડતાં એમાં આવી બધી દખલ, એટલે કે હરકતો, કરી કે કેમ કરી –? રવીન્દ્રનાથને કોઈ પૂછે કે તમે તમારાં આટઆટલાં વ્યક્તિચિત્રો શા માટે કર્યાં કરો છો, તો એઓ શો જવાબ આપે –? સમજાય એવું છે.

૩ : આ વાત, સર્જકની વર્કશોપમાંથી જન્મેલી એક આડપેદાશ છે—બાયપ્રોડક્ટ. કોઈપણ સર્જન એક વર્ક છે અને તેનું અધિષ્ઠાન હોય છે સર્જકે ઊભી કરેલી પોતાની વર્કશોપ. એક એવું અધિષ્ઠાન, જ્યાં સર્જકતા અને કસબનો, કીએટીવિટી અને કાફ્ટનો, લગભગ નિરન્તરનો મુકાબલો મંડાય છે. દરમ્યાન, સર્જક-સંકલ્પને પાર પાડવાની સૂઝબૂઝભરી મથામણ ચાલતી હોય છે. એક જાતનો કીએટિવ એફર્ટ – પ્રયત્ન. એટલે તો સુરેશભાઈએ કહ્યું, “એ તરફ મારો પ્રયત્ન છે.”

પ્રયત્નમાં સફળતા મળે, ન મળે. પણ આપણને આ આડપેદાશનું કશું મૂલ્ય સમજાયું નહીં, વસ્તું નહીં.

૪ : ભાગ્યે જ કોઈએ તપાસ્યું છે કે ઘટનાતત્ત્વનો હાસ સિદ્ધ કરવાથી, લાગણીઓને બીબાં પૂરતી વાપરવાથી, આકારની રચનાઓ કરવાથી, સુરેશ જોષીની વાર્તાકલાને કઈ કઈ કૃતિઓમાં કેવા કેવા કલાપરક લાભ થયા છે. ભલે. આ જ સર્જક-

સંકલ્પને માનદણ્ડ બનાવીને એમની ઠીકઠીક પરીક્ષા પણ થઈ શકી હોત. એટલે લગી. બતાવી શકાયું હોત કે કઈ કઈ કૃતિઓમાં હાસ સિદ્ધ થવા છતાં એમને સફળતા નથી મળી. પણ બે-માંથી એકેય થયું નથી. આશ્વાસન માટે નોંધું કે ક્વચિત્ કિચિત્ થયું હશે ક્યાંક.

બાકી નકારવાચી વિવેચનો સુરેશ જોષી નામને અવારનવાર ઉછાળ્યા કર્યું છે. એને સ્થાને જો હકારવાચી ટીકા-સમીક્ષાઓ થઈ હોત, તો ૫૬ ૫૬ વર્ષથી ઘટના બાબતે આ જે વ્યર્થ માથાકૂટ ચાલે છે, તે ન ચાલી હોત. સુરેશ જોષીની સર્જનપરક પ્રયોગશીલતાનો ગુજરાતી વિવેચન-સાહિત્યને ચોખ્ખો હિસાબ મળ્યો હોત. એમની નમ્ર દાવેદારીનાં લેખાંજોખાંથી વિવેચનાત્મક સમાધાન મળ્યું હોત, સુખાનુભવ થયો હોત. પણ એવું નથી થયું - બલકે એમની નિષ્ઠા-નિખાલસતાને પણ કહેવાતા વિવેકબૃહસ્પતિઓ ચાતરી ગયા છે, જુઓ, “પુરોવચન”ના સમાપનમાં, આ સન્નિષ્ઠ પ્રયત્નશીલ સારસ્વત કેટલા તો વિનમ્ર અને ખુલ્લા દિલના દીસે છે : લખ્યું છે :

“આ પ્રયોગોની નોંધ છે. હું જે દિશાએ જવા પ્રયત્ન કરું છું, તેની એમાં અંધાણીમાત્ર છે. એ ગન્તવ્યસ્થાને હું પહોંચી ન શકું, કદાચ મારાં તપ ઓછાં પડે, પણ બીજો કોઈ બડભાગી, કલાકાર હોય તો તેને આ ખપમાં આવે કદાચ. આથી ઝાઝો લોભ નથી, ને નમ્રતાના ડોળ ખાતર આ નથી લખતો..”

પ : સુરેશ જોષીની મુખ્યત્વે “ગૃહપ્રવેશ”-કાળની વાર્તાસૃષ્ટિના મોટા ભાગના ટીકાકારો દેવલોક પામ્યા છે તેથી એમનાં નામો દઈને વાત કરતાં, આ ક્ષણે, મને ક્ષોભ થાય છે. મને જોકે વાતમાં રસ છે, તેથી પણ નામો દેવાની જરૂર નથી. આપણે આપણા સાહિત્યનો ઇતિહાસ બરાબર તપાસીએ તો જરૂર જાણવા મળે, કે અમુક સર્જકો પોતાનાં તેમજ એકબીજાનાં અનુકરણ કરતા હોય છે-જેને સાહિત્યચોરી કહેવાય છે. પણ વિવેચકો ય એકબીજાનાં મન્તવ્યો કે અભિપ્રાયોનું શબ્દફેરે અનુરણન કરતા હોય છે. એમને કૃતિનું સઘન વાચન કરવાની જરૂર નથી પડતી. કેટલાક તો સામાને ઉતારી પાડવાના સ્વાર્થે કરીને અમુક અંશો ચૂંટીને તૂટી પડતા હોય છે, એવા સંદર્ભમુક્ત આંશિક વાચનનો એમને કશો દોષ નથી વસતો. જ્યારે કેટલાક એવા હોય છે, જેમનું કામ માત્ર છાપોથી, અથવા છાપોની આપ-લે કરવાથી ચાલી જાય છે. એઓ બધા કાખલી કૂટતા હોય છે કે કેવો આપણે આપણા મતનો જયજયકાર કર્યો ! સુરેશ જોષીની વાર્તાઓની વિવેચનાના પ્રસંગમાં, આમ ખાસ બન્યું છે. કોઈકે તો એટલે લગી ફરમાવેલું કે “ગૃહપ્રવેશ આમ ન મળે !” જાણે પ્રવેશ આપવાને પોતે મોટી કશી સાહિત્ય-સાખ કે સત્તા ધરાવતા હોય ! એક બોલેલો, “ધૂંધળાપણું” છે, તો બીજો ફટ બોલેલો, “અસ્પષ્ટતા” છે. એકે એવું કહેલું, “પ્રતીકો પ્રતીકો ખાતર છે”, તો બીજાએ પણ એવા જ સૂરમાં કહેલું, “નવીનતા નવીનતા ખાતર છે”, કે “અમૂર્તતા અમૂર્તતા ખાતર છે”.

જેઓએ એ એમ શા માટે છે તેની કૃતિલક્ષી સમીક્ષા કરી હોય, તો તે ગનીમત; બાકી રે-લોલ ખાસ્તું ચાલેલું, સુજ્ઞ જનોને ખબર છે કે એ જાતની પ્રવૃત્તિને વિવેચન ન કહેવાય-હકીકતે એ ઘોર પ્રજ્ઞાપરાધ છે.

૬ : આના જેવી જ બીજી કરુણતા એ થયેલી કે ના-સમજ વાર્તાકારો પોતાની રચનાઓમાં ઘટનાતત્ત્વનો કશા ધડા વગરનો લોપ કરવા લાગેલા-એટલે લગી કે એને વાર્તાતત્ત્વનો જ લોપ કહેવાય ! નેરેટોલોજીની ધરાર મશ્કરી ! વળી, કોઈ બોલેલું, હું તો ઘટના વિના લખી જ ન શકું. કોઈ બોલેલું, ઘટના વિના વાર્તા ? અશક્ય ! કોઈ કહે, એમ કરવા જતાં વાર્તા ન રહે, કવિતા બની જાય; બધું છેવટે હવાઈ બની જાય. સમજવાની વાત એ હતી કે સુરેશ જોષીની સૃષ્ટિ પ્રયોગશીલ સૃષ્ટિ હતી અને એને, સૌ પહેલાં, એના એવા વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં સ્વીકારવાની જરૂર હતી. કશા વાચન-મનનના પાયા વગરની એ એક પ્રતિક્રિયા હતી. તેનું સમભાવથી નિરસન થવું જોઈતું, પણ એ નહીં થયેલું. બાકી, ઘટનાહાસ તો, એમને કરવો હતો, પોતાની વાર્તાઓમાં કરવો હતો-એમણે બીજાઓને પોસ્ટકાર્ડ નહોતાં લખ્યાં કે ભાઈશ્રી તમે તમારી વાર્તામાં ઘટનાતત્ત્વનો હાસ કરજો !

આ કશો શાસ્ત્રાદેશ નહોતો. સ્વ-સર્જકને આદેશ હતો. પણ વાત એટલે લગી વણસેલી, સુરેશ જોષીના કશા પણ વાંક વિના, કે એમ કહેવાયું હતું, કે એમણે ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાને મારી નાખી -!

હકીકત એ છે કે એમની પ્રયોગશીલતાના સત્યપ્રકાશથી ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાને નવજીવન મળ્યું હતું. દેખાય તો કેટલાક વાર્તાકારોમાં એ પ્રકાશ આજે પણ પ્રકાશે છે, એમને અજવાળે છે-એ ઓલવાઈ નથી ગયો.

૩

હવેથી મારા વ્યાખ્યાનનો ઉત્તરાર્ધ શરૂ થાય છે. મને લાગે છે, એને હું પાંચ જેટલા મુદ્દાથી સમ્પન્ન કરીશ, અને તે સાથે, મારું આ નોંધપાત્ર વ્યાખ્યાન આપોઆપ સુ-સમ્પન્ન થશે.

જરૂરી છે કે આપણે ટૂંકીવાર્તાના સાહિત્યપ્રકારને ધ્યાનથી જોઈએ, એના સ્વરૂપને તપાસીએ, એની પ્રકૃતિને ઓળખીએ. જુઓ, વ્યવહારજગતની ઘટના એમાં પ્રમુખ બાબત છે. પણ ઘટના કેટલી ? ઓછામાં ઓછી એક. કેમકે ટૂંકીવાર્તાનું ફલક મોટું નથી, નાનું છે. બલકે એને તંગ કે અશિથિલ - ટાઈટ - રાખવાનું છે. શા માટે ? એટલા માટે, કે એથી સર્જકે “સિન્ગલ ઇફેક્ટ”-“એકમેવ અસર” પ્રગટાવવાની હોય છે. એટલે વિસ્તાર કે પથારો એને પરવડે નહીં. વિસ્તાર પરવડે નહીં એમ આછકલી કે ઉપરછલ્લી ક્ષુલ્લક નિરૂપણ પણ નહીં પરવડે. કેમકે એથી કશું વ્યંજિત નહીં થાય. એવી નિરૂપણને

કોઈ ગણકારશે નહીં. એને સાહિત્યકલા કહેવાનું તો સાવ જ મુશ્કેલ થઈ પડશે. ટૂંકીવાર્તાના સાહિત્યપ્રકારમાં છુપાયેલી આ ‘બિલ્ટ-ઇન કાઇસિસ : છે. જે લોકો ઊંઘું ઘાલીને, એટલે કે આ ‘પૂર્વસ્થિત સંકટ’ને ચાતરીને, બસ લખ્યે રાખે છે, તેઓ કદાચ વાર્તા-નામનું કશુંક તો જરૂર લખે છે, એમ સ્વીકારવું રહ્યું.

૧ : પહેલો મુદ્દો એ તપાસીએ કે સુરેશ જોષી વ્યવહારજગતની ઘટનાને કેટલી જગ્યા આપે છે. ઘટનાનો હાસ કરવા માટે, દેખીતું છે કે રચનામાં પહેલાં કે પછી તેનું હોવું જરૂરી છે. વ્યવહારજગતની ઘટનાને સુરેશભાઈ સામગ્રી ગણે છે—કન્ટેન્ટ. તેમછતાં, એનો ‘એકાદ અંશ’ વાર્તામાં ટકી રહ્યો હોય એવો એમનો નોંધપાત્ર અભિપ્રાય છે. ‘સંગતિ કે આધાર’ માટેના ‘બિન્દુ’ રૂપે એમણે વ્યવહારજગતની ઘટનાના કોઈ એક અંશનો સ્વીકાર ચોક્કસપણે કર્યો જ છે, પણ પછી જે ઉમેર્યું છે તે મહત્ત્વનું છે : એમના જ શબ્દોમાં : ‘પણ એ બિન્દુ એવું... કે જેથી કોન્સેન્ટ્રિક અનેક વર્તુળો વિસ્તર્યા કરે, એ વિસ્તારનો આધાર બને, વિસ્તારમાં અન્તરાય ન બને.’

આપણે જાણીએ છીએ કે કોન્સેન્ટ્રિક સર્કલ્સ એક કેન્દ્રથી વિસ્તર્યા હોય છે. ઘટનાના સ્વીકૃત અંશનું આ ઉપકારક ફન્ક્શન ઓછું ધ્યાનપાત્ર નથી.

પીપળાના પાંદડાના દષ્ટાન્તથી સુરેશભાઈ લગભગ આ જ કહેવા માગતા હતા. દષ્ટાન્ત બહુ સારી રીતે નથી મુકાયું. છતાં, સમજી શકીએ એવું છે. પીપળાપાન પણ સુકાઈને જાળ થઈ ગયા પછી બિન્દુની જેમ જ પોતાની વિશિષ્ટ ઓળખને અકબંધ જાળવી રાખે છે. આપણે ભૂલથી પણ એને વડનું પાન નથી ગણતા. પણ બિન્દુ જેમ આધાર બને છે, તેમ પાનની જાળ જે થઈ ગઈ હોય છે તે પણ મુક્ત વિહારની છૂટ આપે છે. વ્યવહારજગતમાંથી લીધેલાં તથ્ય અને ઘટનાની વિશિષ્ટતાને સુરેશભાઈ સ્વીકારે છે પણ ભારપૂર્વક કહેવા માગે છે કે તે વિશિષ્ટતા બન્ધન બનવી જોઈએ નહીં—તેથી ‘સાર્વત્રિક વિહાર’ની છૂટ મળવી જોઈએ. એમને મન એમ છે કે પોતાની સીમામાં સાર્વત્રિક વિહારની વધુ છૂટ આપે તે વિશિષ્ટતા કલાને વધારે ખપની હોય છે.

આ દષ્ટાન્ત, ‘‘ઘટનાતત્ત્વનો લોપ ?’’ નામના લેખમાં છે. તદ્દુપરાન્ત, ‘‘ટૂંકીવાર્તા અને પ્રતીકરચના’’, ‘‘નવલિકાનું વિવેચન’’ કે ‘‘આપણી ટૂંકીવાર્તા’’ જેવા બીજા લેખો પણ ઘટનાતત્ત્વની એમની વિચારણાને પામવા માટે ઉપયોગી નીવડે એવા છે.

૨ : વ્યવહારજગતની ઘટનાનો મનુષ્યચિત્ત સાથેનો સમ્બન્ધ શો છે તેની તપાસ પણ મહત્ત્વનો મુદ્દો બને છે. સામાન્ય જનને પણ ખબર છે કે કોઈપણ ઘટનાને એ-ને-એ રૂપે ફરીથી નથી સરજી શકાતી. એનું પુનરુદ્ભાવન શક્ય નથી. કેમકે, સુરેશભાઈ જણાવે છે તેમ, એના પર ‘‘અગોચરમાંના અનેક અધ્યાસપિણ્ડ અને સંસ્કારના દ્રાવણની રાસાયણિક અસર થઈ ચૂકી હોય છે.’’ એટલે દેખીતું છે કે સર્જકચેતના ગમે એટલું ઇચ્છે તો પણ, આ કારણે, તથ્યને રજૂ ન કરી શકે. એણે ઘટનાનું રૂપાન્તર કરવું પડે.

એટલે, સુરેશભાઈએ કહ્યું : “કલામાં તથ્યની માનસી છાયા પ્રતિફલિત થાય છે એમ કહેવા કરતાં, તેનું સહજસ્ફુરિત પ્રત્યક્ષીકરણ, ઇન્સ્ટિટ્યુટિવ એક્યુઅલિઝેશન, થાય છે એમ કહેવું વધારે ઉચિત લેખાશે.”

આ મુદ્દામાં આડકતરું સૂચન તો એ જ છે કે તથ્યરૂપ ઘટનાનું કલાની શરતે સર્જકે રૂપાન્તર કરવું જોઈશે – રૂપાન્તરણ જ આ વાતમાં મોટી શરત કે પરમ નિયમ છે. કેમકે, પ્રત્યક્ષીકરણને હમેશાં ધારણ કરે છે, રચનાનું રૂપ.

૩ : એટલે, એ જાણીએ કે “વાર્તા અને ઘટના” એમ વિચારવાને બદલે સુરેશભાઈ શા માટે “વાર્તામાં ઘટના” એમ વિચારે છે. આ ત્રીજો મુદ્દો, હમણાં જ જેને મેં કલાનો પરમ નિયમ કહ્યો તે રૂપાન્તરણને જઈ મળે છે.

સુરેશભાઈ જણાવે છે કે ઘટના એટલે “વાર્તામાં જે બને તે.” વાર્તાની બહાર બનેલી ઘટના જુદી છે—જેને આપણે ક્યારના “વ્યવહારજગતની ઘટના” કહી રહ્યા છીએ. “તર્કછળ” કહેવાય એમ સમજવા છતાં સુરેશભાઈ કહે છે કે “જેના બનવાથી વાર્તા થાય, તે ઘટના.”

એનો અર્થ એ થયો કે કૃતિમાં જે કંઈ ઘટ્યું, તેના પરિણામે વાર્તા બની આવી. અને તેથી, જે બની આવ્યું, તે ઘટના.

સુરેશભાઈ અહીં સર્જનના મહત્તમ રહસ્યને વાચા આપી રહ્યા છે. કેમકે કૃતિના સંયોજનથી જે ઘટે છે તે જ અનિવાર્યપણે ઘટે છે. કેમકે, એમનો શબ્દ વાપરીને કહું કે, તે “આન્તરિક સુસંગતિ”નું પરિણામ હોય છે. ઇનર કન્સિસ્ટન્સી, નહીં કે આઉટર. એમણે ઉચિત રીતે જ આ “આન્તર સુસંગતિ”ને કલાનું “લૉજિક” કહી છે. વાર્તાની ઘટના કલાના લૉજિક-થી ઘટી હોય છે, નહીં કે વ્યવહારજગતની વાસ્તવિકતાનાં ધોરણોએ. કલાનું લૉજિક કયું ? મારું મંતવ્ય છે કે એ લૉજિક તે રૂપનું નિર્માણ કરનારી પ્રક્રિયા—જે વાસ્તવમાં તો રસનિષ્પત્તિની પ્રક્રિયા છે.

વાતનો સાર એ આવે છે કે વ્યવહારજગતની ઘટનાનું પુનરુદ્ભાવન તો અશક્યવત્ છે પણ તેનું રૂપાન્તર અશક્ય નથી. એ પુનઃસર્જન છે. અને પુનઃસર્જન કલાની દુનિયામાં હમેશાં શક્ય છે. પણ ત્યારે, સુરેશભાઈ સમા સર્જકે લગભગ એ જ બધું કરવું જોઈશે : ઘટનાતત્ત્વનો શક્ય હાસ, લાગણીઓનો પરિહાર, આકારની રચનાઓ. એટલે કે, લગભગ એવા જ કોઈ રસ્તે નવસર્જનની દિશામાં પ્રયોગશીલ રહેવું જોઈશે...

૪ : મારો ચોથો મુદ્દો “આકારની રચના” તથા “પરિહાર” વિશે છે—જેને માટે મેં એમ કહેવું કે હવે પછી કહીશ. એ કહેવાની આ ઘડી છે : પહેલાં “પરિહાર” વિશે કહું, પછી “આકારની રચના” વિશે.

આપણે જાણીએ છીએ કે કોઈપણ અલંકારની રચનામાં, અલંકાર્ય અને અલંકાર,

અથવા પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત, અથવા ઉપમેય અને ઉપમાન, એમ જોડકાં હોય છે. જોડાન્વા બન્ને એકમો વચ્ચે ચોક્કસ પ્રકારનો સમ્બન્ધ સ્થપાયો હોય છે. સમ્બન્ધ વિધ વિધે સ્થપાતો હોય છે. જેમકે, એક અલંકારમાં કહીએ કે “શકુન્તલાનું મુખ ચન્દ્ર જેવું છે.” બીજામાં કહીએ કે “આ મુખચન્દ્ર છે.” ત્રીજામાં કહીએ કે “મુખ મુખ નથી, ચન્દ્ર છે.” ચોથી અલંકારરચનામાં એમ કહીને ઊભા રહીએ કે “આ ચન્દ્ર છે.” દરેક સમ્બન્ધને સમજાવી શકાય, પણ એ બધા સમ્બન્ધો ભણાતરકાળમાં આપણને સારી રીતે સમજાઈ ચૂકેલા છે, એમ ગણી આગળ ચાલું છું.

જોઈશું તો દેખાશે કે આ દરેક અલંકારરચનામાં શકુન્તલામુખને, એટલે કે ઉપમેયને, એ જાણે કે છે જ નહીં, એમ ઘટાવાયું છે; એને ડાબું કરી દેવાયું છે; તજી દેવાયું છે—કહો કે હરી લેવાયું છે, પરિહારાયું છે – એનો પરિહાર થયો છે.

પોતાની વાર્તાઓમાં લાગણીઓનો પરિહાર કર્યો છે એમ સુરેશભાઈ કહે છે ત્યારે, મારા નમ્ર મતે, જાણ્યે-અજાણ્યે એમ જ કહેવા માગે છે કે તેનો પોતે બરાબર આવા જ પ્રકારે ત્યાગ કર્યો છે. લાગણીઓને તજી છે, જતી કરી છે—ઉપમેયના પરિહારની રીતે, બરાબર એ પ્રકારે.

“આકારની રચના”ને સમજાવવા આ પ્રમાણે કહું : સુરેશભાઈને “પરિહાર” જેવો જ આપણા અલંકારશાસ્ત્રનો એક બીજો શબ્દ ગમી ગયો છે, “તિરોધાન”. “તિરોધાન”નો પણ એ જ અર્થભાવ છે – આચ્છાદન—ઉપમેયને ઢાંકી દેવું તે. એક ત્રીજો શબ્દ પણ સુરેશભાઈ અવારનવાર પ્રયોજે છે—“નિગરણ”. “નિગરણ” એટલે ગળી જવું તે. ચોથી અલંકારરચનામાં, જોઈ શકાય છે કે “શકુન્તલામુખ”ને “ચન્દ્ર”, એટલે કે ઉપમેયને ઉપમાન, સાવ જ ગળી ગયું છે ! ઉપમેયનું ઉપમાન વડે પૂરેપૂરું નિગરણ થયું છે. સુરેશભાઈએ ઉપમેયના નિગરણનો સર્જનની પ્રક્રિયામાં એક મહત્ત્વના અંગ લેખે મહિમા કર્યો છે અને તે માટે “ડીરીયાલિઝેશન”—અંગ્રેજી શબ્દ પ્રયોજ્યો છે.

સાહિત્યકલાનું રહસ્ય જ આ છે, મારા મતે, કે કલાકારો વસ્તુઓનાં આપણાં રૂઢ થઈ ચૂકેલાં રીયાલિઝેશન્સને બદલી નાખીને તેને નવ્ય રૂપ આપે છે. આપણી ઠરી ચૂકેલી પ્રતીતિઓ કે સમજોને અવળસવળ કરીને તેને નવ્ય રૂપ આપે છે. બીજા શબ્દોમાં એમ કહેવાય કે તેઓ તેના નવતર આકારો રચે છે. જુઓ, પૂર્વોક્ત ચાર અલંકારરચનાઓએ શકુન્તલામુખસૌન્દર્યના ચાર ચાર આકાર સરજ્યા. દરેક આકારે આપણને વત્તોઓછો આનન્દાનુભવ કરાવ્યો. શકુન્તલાનું મુખ “બહુ સુન્દર છે, બહુ સુન્દર છે”, એમ રટયા કરવાથી ઉપમેયનું બોલકું અને નિઃસાર ટીપણું જ થવાનું—અને દેખીતું છે કે એવી વાણી છેલ્લે તો કૂચો જ લાગવાની !

અલંકારો હમેશાં મને વાણીના આકારો લાગ્યા છે. એ આલંકારિકોને ધન્ય છે

કે એમણે શતાધિક અલંકારો કલ્પ્યા અને અલંકાર “સર્વસ્વ” છે એમ સ્વ-મતની ઘોષણા કરી. સુરેશભાઈ પણ આકારની અનન્ત શક્યતાઓ કલ્પે છે, એમને પણ એમ જ છે કે આકારની રચના વિનાનું સાહિત્ય ન હોઈ શકે. વગેરે.

તેથી, ટૂંકીવાર્તાના સર્જનમાં એમને “પરિહાર” તથા “આકારની રચના” અનિવાર્ય લાગે એમાં કશી નવાઈ નથી. મારું માનવું છે કે “પરિહાર”થી વસ્તુસામગ્રીના કલાતરફી રૂપાન્તરણની શરૂઆત થાય છે અને તેના “આકાર”-સર્જનથી તેની એક જાતની ઇતિ આવે છે.

પ : એ શરૂઆત અને એ ઇતિ વચ્ચે, પુનઃસર્જનની પ્રક્રિયા કેવીક હોય છે એ મારો પાંચમો મુદ્દો છે, છેલ્લો મુદ્દો છે, એની થોડીક વાત કરું :

જુઓ, વ્યવહારજગતની વાસ્તવિક ઘટનાનું સૌ પહેલાં આકલન થાય છે. આકલન અનેક રીતે થઈ શકતું હોય છે. સુરેશભાઈએ ખુરશીનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે : લગભગ એમના જ શબ્દોમાં, પણ મારી રીતે કહું : આજા અન્ધકારમાં ખુરશી જુદું જ વ્યક્તિત્વ ધારણ કરીને બેસી રહી હોય છે. એ પર પરિચિત, ખાસ તો પ્રિય વ્યક્તિ, બેઠી હોય છે ત્યારે ખુરશી આપણને નથી દેખાતી-લુપ્ત થઈ જાય છે. પણ જેનાથી મનને અણગમો થતો હોય તેવી વ્યક્તિ બેઠી હોય ત્યારે ખુરશી એ વ્યક્તિના આકારની આડે ફરી વળે છે - અને, સુરેશભાઈ કહે છે, “આપણી આંખને કલેશ કરાવે છે.”

મારી સમજ પ્રમાણે, ખુરશીનાં આ ત્રણ આકલન થયાં અને તેની ત્રણ વાર્તા થઈ શકે. જોકે તે માટે સર્જકે ત્રણ નવા જ સંદર્ભોનું નિર્માણ કરવું રહે. મૂળ ઘટનાનું વાસ્તવ સ્થળ-કાળની શરતો અને સીમાઓથી આબદ્ધ હોય છે. પણ સુરેશભાઈનું કહેવું છે કે તેને “નવો જ સંદર્ભ” આપવાથી એ બન્ને બન્ધનને અતિક્રમી જવાય છે. વાર્તાની ઘટનાનાં સ્થળ અને કાળ તેનાં આગવાં હોય છે તેનું કારણ પણ એ અતિક્રમણ છે. આપણે અનુભવીએ છીએ કે તેથી જ વાર્તા સજીવ, વધારે તાઝપભરી અને અસામાન્ય બની આવી...

તેમ છતાં, સુરેશભાઈએ ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે એવું પુનઃસર્જન સાભિપ્રાય અને પ્રતીતિકર તો લાગવું જ જોઈએ.

એમણે પુનઃસર્જનની અનેક પદ્ધતિઓનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. તેમાં પ્રતીકરચના જેવી વ્યંજનાવિસ્તારની પદ્ધતિને વધારે ઉપકારક ગણી છે. એટલું જ નહીં, રચના પોતે પ્રતીક બની રહે એ શક્યતા પણ ચીંધી છે.

એકંદરે, ઘટનાતત્ત્વની એમની આ વિચારણા સર્જન અને કલાનાં અનેક પાયાનાં તત્ત્વોને સ્પર્શતી સાવ નિરાળી છે. એમાં, “સર્જનનું પ્રયોજન શું ?” જેવા વિકટ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. ઉત્તર છે, “લીલા”. લીલા સર્જનનું પ્રયોજન છે - લીલાને તેઓ “અહૈતુક નિર્માણની પ્રવૃત્તિ” કહે છે. એમાં, “કલાનું સત્ય શું ?” જેવા બીજા એટલા જ મુશ્કેલ

પ્રશ્નોનો ઉત્તર છે. ઉત્તર છે, કલાનું સત્ય “ધ ખોર સ્ટેટ ઓવ એકિઝિસ્ટિન્ગ, એટલે કે સન્તતિ” છે. હું આ સ્થળવિશેષે આ ક્ષણે છું – મારું હોવાપણું ચાલુ છે. મારું હોવાપણું નાઉ એન્ડ હીયર ચાલુ છે, સન્તત છે. કલા એ સ્વરૂપે હોય છે, હોઈ શકે છે...

આપણો સામાન્ય વાર્તાકાર કપોલકલ્પિત અને અસંગત-નાં નિરૂપણો લગી ભાગ્યે જ પહોંચતો હોય છે. આપણો સામાન્ય વિવેચક એને અગડંબગડમ્ ગણી ઉવેખે છે. સત્યના સર્વાશ્લેષી પ્રસારના એ સુંદર મુદ્દાને વિકસાવતાં સુરેશભાઈ બહુ સરસ વાત જણાવે છે : કહે છે, એ પ્રસારમાં ફેન્ટસી અને એમ્સર્કિટી પણ સમાઈ જાય છે. કહે છે, સત્યના ઘણા બધા મૂલ્યવાન અંશો ફેન્ટસી અને એમ્સર્કિટીમાં દટાઈને પડ્યા હોય છે. એટલે, બહુ દાઝપૂર્વક પૂછે છે : કલાકાર સિવાય એનો ઉદ્ધાર કરવાનું બીડું કોણ ઝડપે ?

ગુજરાતી સાહિત્યના કલાપરક ઉદ્ધારને સારુ જીવનભર ઝઝૂમેલા એ ગુરુવર્ધને પ્રણામ પાઠવી વિરમું. આભાર.***

*** (ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલા અધ્યાપક-સજ્જતા શિબિરમાં આપેલું વ્યાખ્યાન. તારીખ : ૨૦ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૩; સ્થળ : ગોવર્ધનસ્મૃતિ મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ)

સાભાર સ્વીકાર

કિશોર સાહિત્ય

(૧૨૬) બાવા આદમનો ખજાનો : રમણલાલ સોની, બીજી-૨૦૧૪, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, ૬+૧૫૪, રૂ. ૧૦૦/- (૧૨૭) કિશોર ચરિત્રમાળા ખંડ-૧ : અશોક હર્ષ, બીજી-૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ ૮+૧૨૮, રૂ. ૧૧૦/- (૧૨૮) કિશોર ચરિત્રમાળા ખંડ-૨ : અશોક હર્ષ, બીજી-૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ ૮+૧૨૮, રૂ. ૧૧૦/- (૧૨૯) કિશોર ચરિત્રમાળા ખંડ-૩ : અશોક હર્ષ, બીજી-૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ ૮+૧૨૮, રૂ. ૧૧૦/- (૧૩૦) કિશોર ચરિત્રમાળા ખંડ-૪ : અશોક હર્ષ, બીજી-૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ ૮+૧૨૮, રૂ. ૧૧૦/- (૧૩૧) કિશોર ચરિત્રમાળા ખંડ-૫ : અશોક હર્ષ, બીજી-૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ ૮+૧૨૮, રૂ. ૧૧૦/-

મધ્યકાલીન ગુજરાતીના રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, ભાષિક અને સાહિત્યિક ક્ષેત્રે શ્રદ્ધેય અને શાસ્ત્રીય પ્રદાન કરનારા વિદ્વાન સંશોધક તરીકે ભોગીલાલ સાંડેસરા એક બહુ મોટો આદર્શ સ્થાપી ગયા. તેઓ ગુજરાતમાં યુનિવર્સિટીઓમાં સૌ પ્રથમ પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષપદ પ્રાપ્ત કરનારા પ્રાધ્યાપક ઉપરાંત પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર-વડોદરાના નિયામકપદેથી પણ સત્તર-અઠાર વર્ષ સુધી એકધારી સેવાઓ આપેલી. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિરલ કૃતિઓનાં શાસ્ત્રીય સંપાદનો તેમણે તૈયાર કર્યાં, કરાવ્યાં અને 'સ્વાધ્યાય' સામયિક દ્વારા સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ એમ વિવિધ ક્ષેત્રે સંશોધનાત્મક લેખો પ્રકાશિત કરીને સંશોધનનું વાતાવરણ નિર્માણ કર્યું. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપરાંત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાવિષયક તેમનું પ્રદાન ગુજરાતી ઉપરાંત સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસીઓને પણ દિશાદર્શનરૂપ છે. તેમણે મધ્યકાલીન પદ્ય ઉપરાંત ગદ્ય, બાલાવબોધ અને વર્ણક સમુચ્ચય જેવાં સંપાદન-અધ્યયનકાર્યોથી તેમની આગવી મુદ્રા ઉપસાવી. તેમના આવા મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રદાનને કારણે તેઓ મધ્યકાલીન સાહિત્યના મૂર્ધન્ય મનીષી સંશોધક ગણાશે. અહીં આરંભે એમના જન્મ, ઉછેર અને વિદ્યાકીય કારકિર્દી પછી સંશોધક-વિવેચકીય કારકિર્દી અને છેલ્લે એમના દ્વારા પ્રકાશિત સંશોધનોમાંથી ઊપસતી એમની મહત્ત્વપૂર્ણ, વૈવિધ્યપૂર્ણ અને વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ મુદ્રાનો વિગતે પરિચય કરવાનો ઉપક્રમ છે.

: ૧ :

જન્મ, ઉછેર અને વિદ્યાકીય કારકિર્દી :

એમનો જન્મ તા. ૫-૪-૧૯૧૭ના રોજ અમદાવાદમાં. પિતાશ્રીનું નામ જયચંદભાઈ ઈશ્વરદાસ પાંડેસરા. માતાનું નામ મહાલક્ષ્મીબહેન. બીજા ભાઈ ઉપેન્દ્ર સાંડેસરા. પ્રાથમિક શિક્ષણ અમદાવાદમાં. આઠેક વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યાં પિતાશ્રીનું અકાળે નિધન થયું. કુટુંબ વતન પાટણમાં રહેવા આવ્યું અહીં વિધવા કાશીફાઈબાએ બંને ભાઈઓ અને માતાની સંભાળ રાખી. પાટણમાં સરકારી નિશાળ અને હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ ચાલુ રહ્યો. અહીં રામલલાલ યુનીલાલ મોદી જેવા જૂની હસ્તપ્રતવિદ્યાના જાણકાર શિક્ષક નીચે કેળવાવાનું બન્યું.

ઈ. સ. ૧૯૩૧ સુધીમાં અભ્યાસ સાથે-સાથે જૂની હસ્તપ્રતોની ભાષા ઉકેલવાનું

અને એના પ્રશ્નો ચર્ચવાનું શરૂ થઈ ગયેલું જણાય છે. એમનો પ્રથમ લેખ એ સમયના અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત સામયિક ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં ૧૯૩૧ના જૂનના અંકમાં ‘પડીમાત્રાનો સમય’ શીર્ષકથી પ્રકાશિત થયેલ છે. આ સમય દરમિયાન જ મુનિશ્રી જિનવિજયજી ૧૯૩૧માં ‘સિંઘી ગ્રંથમાળા’ માટેની સામગ્રીના એકત્રીકરણ અને અધ્યયન માટે પાટણ પધારે છે. ભોગીલાલ સાંડેસરાનો એમની સાથે મેળાપ થાય છે. તેઓ બીજે દિવસે મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી સાથે પરિચય કરાવે છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ રા. યુ. મોદી, જિનવિજયજી, પુણ્યવિજયજી અને બીજા એક શિક્ષક કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી જેવા વિદ્વત્જનો સાથે ગાઢ પરિચય બંધાય છે. આ કારણે ઈ. સ. ૧૯૩૩માં ડિસેમ્બરમાં વડોદરા ખાતે મળેલી અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદમાં નિબંધ રજૂ કરવાની તક મળેલી. અમદાવાદના નિવાસ દરમિયાન કે. કા. શાસ્ત્રી, યશવંત શુક્લ સાથે ગાઢ મૈત્રીસંબંધ આરંભાયો. ‘કૌમુદી’માં પણ લેખો છપાતા થયેલા. ઈ. સ. ૧૯૩૪માં તો ‘જ્ઞાર્બસ ગુજરાતી સભા’ જેવી મુંબઈની પ્રતિષ્ઠિત શોધ સંસ્થાએ એમનું વિ. સં. ૧૭૦૬માં રચાયેલું માધવકવિકૃત ‘રૂપસુંદરકથા’ સંશોધન-સંપાદન પ્રકાશિત કરેલું. તે સમયે નરસિંહરાવ દિવેટિયા જેવા વિદ્વાને વિધાન કરેલું કે ‘જૂની ગુજરાતી રચનાઓમાં વૃત્તબદ્ધ રચનાઓ દષ્ટિગોચર થતી નથી.’ તેની સામે આવું સળંગ વૃત્તબદ્ધ કાવ્ય પ્રકાશિત કરીને એમના વિધાનને ખોટું સાબિત કરતું આ સંપાદન ખૂબ જ વખાણાયેલું. એમણે ખૂબ જ ઊંડાણથી અધ્યયન-સંશોધન કરીને તથા વિવિધ હસ્તપ્રતોમાંનું ગુજરાતી સાહિત્ય અવલોકીને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તબદ્ધ રચનાઓનાં વિપુલ માત્રામાં દષ્ટાંતો એકત્ર કરીને રચેલો ગ્રંથ ‘પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના’ (૧૯૪૧) ગુજરાતી મધ્યકાલીન સંશોધનમૂલક ગ્રંથોમાં ખૂબ જ મહત્ત્વ ધરાવે છે. કૃતિના, કર્તાના અને હસ્તપ્રતબંડારના સંદર્ભો, રચનામાં પ્રયોજાયેલ છંદ-વૃત્ત, એની ઓળખ તથા કર્તાએ કયા ભાવના-વિષયના નિરૂપણ માટે કયા વૃત્ત ખપમાં લીધા છે તેની નોંધ તેમના ઊંડા સ્વાધ્યાય-અભ્યાસની ઘોતક બની રહે છે.

મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી પાસેથી હેમચંદ્રાચાર્યનું પ્રાકૃત-અપભ્રંશ વ્યાકરણ ભણવાનું સદ્ભાગ્ય એમને પ્રાપ્ત થયેલું. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ તો હતો જ. પરિણામે ભોગીલાલ સાંડેસરા સંશોધન સંદર્ભે માત્ર જૂની ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના અધ્યયન સુધી સીમિત ન રહ્યા; સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશની કૃતિઓના સ્વાધ્યાય સુધી પોતાના સ્વાધ્યાયને સીમિત ન રાખ્યો; પરંતુ આજે આપણે જેનો કલ્પર સ્ટડી તરીકે સત્કાર કરીને એ અભિગમથી કાર્ય કરવા માટે ઉદ્વૃક્ત થયા છીએ એનો આરંભ ભોગીલાલ સાંડેસરામાં એ સમયનાં સંશોધનકાર્યોમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. વસ્તુપાળ અને એનું સાહિત્યમંડળ જેવો વિષય આનું બળવાન ઉદાહરણ છે. બહુવિદ્યાશાખા, બહુભાષા અને બહુસંસ્કૃતિલક્ષી એમનો સ્વાધ્યાય - અભ્યાસ માટે ખપમાં લઈને કથા અને કવિતાને

સમજાવવાનું તેમનું વલણ, તેમનો અભિગમ એક મોટા ગજાના વિદ્વાનની વ્યક્તિમત્તાનો પરિચાયક છે.

છેક ઈ.સ. ૧૯૩૪માં મહાપ્રયત્ને, સંઘર્ષ વેઠીને મેટ્રિકમાં બહુ મોડે-મોડે ઉત્તીર્ણ થયા. તૂર્ત જ ‘ગુજરાત સમાચાર’ અને ‘પ્રજાબંધુ’ જેવાં પ્રતિષ્ઠિત વર્તમાનપત્રમાં સેવારત થયેલા. અહીં નિરુ દેસાઈ, અશોક હર્ષ, કપિલપ્રસાદ દવે, યુનિલાલ વર્ધમાન શાહ જેવા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ પત્રકારો પાસે ઘડતર થયું. ઈ. સ. ૧૯૩૭માં ગુજરાત કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવીને ગુજરાતી-સંસ્કૃત વિષય સાથે ૧૯૪૧માં બી.એ.ની પદવી ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ ઉત્તીર્ણ થઈને દક્ષિણા ફેલોશિપ મેળવેલી. ઈ. સ. ૧૯૪૩માં એમ.એ.ની પદવી પણ પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ સ્થાને રહીને મેળવેલી. ‘કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ’ જેવો સુપ્રતિષ્ઠિત સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત કરેલો. તૂર્ત જ એ સમયે અમદાવાદની ભારે પ્રતિષ્ઠિત ‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’ અનુસ્નાતક વર્ગના પ્રાધ્યાપક તરીકે એમની નિમણૂક થયેલી. અહીં આઠ-નવ વર્ષ સુધી અધ્યાપન-સંશોધનકાર્ય કર્યું. અહીં ઉમાશંકર જોશી, રા. વિ. પાઠક અને કે. કા. શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાનોની સંગત સાંપડી. આનંદશંકર ધ્રુવ જેવા વિદ્વાન પ્રમુખની રાહબરી સાંપડી. રસિકલાલ પરીખ જેવા વિદ્વાનનો સ્નેહ અને સંશોધન-માર્ગદર્શન સુલભ બન્યાં. એમના હાથ નીચે ‘મહામાત્ય વસ્તુપાળનું સાહિત્યમંડળ’ વિષયે મહાનિબંધ લખીને પીએચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરેલી. અહીં પંચતંત્ર જેવા કથાસાહિત્યના મહત્ત્વના ગ્રંથનું બધી વાચનાઓ નજર સમક્ષ રાખીને ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરીને, એમાંના પાઠભેદ-કથાભેદોની તુલનાત્મક આલોચના કરીને અભ્યાસનિષ્ઠ, મૂલ્યાંકનપરક અનુવાદ તૈયાર કર્યો જે ગુજરાતી ભાષાનું આભરણ ગણાય છે. રા. વિ. પાઠકે એમના ઉપોદ્ઘાતમાં સાંડેસરાની આવી ઊંચી કોટિની સંશોધનાત્મક પ્રકારની સાહિત્ય-સાધનાની સરાહના કરેલી.

: ૨ :

સંશોધન-વિવેચક કારકિર્દી :

‘વાઘેલાઓનું ગુજરાત’ અને મલ્લવિદ્યાનો શાસ્ત્રીય ગ્રંથ પણ અધ્યાપન અને વિદ્યાકાર્યના ભાગ રૂપે તૈયાર થયો. આ પૂર્વે તેમણે ઉષાહરણ વિષયની પ્રથમ રચના વીરસિંહકૃત ‘ઉષાહરણ’ સંપાદિત કરીને એનો સ્વાધ્યાય પ્રસ્તુત કરેલો. એ પરંપરામાં ‘કર્પૂરમંજરી’ જેવી કથાને સંપાદિત કરીને રુદ્રમહાલયમાં સ્થાપિત કરાયેલી શાલભંજિકાના ચરિત્રને ગુજરાતી અભ્યાસીઓ સમક્ષ ઉદ્ઘાટિત કર્યું. સંઘદાસગણિકૃત પ્રાકૃત-અપભ્રંશ પરંપરાની અત્યંત મહત્ત્વની રચના ‘વસુદેવહિંડી’નું એમનું સંપાદન-ભાષાંતર ગુજરાતી મધ્યકાલીન કથાસાહિત્યના અભ્યાસીઓને ભારે ઉપકારક થઈ પડ્યું છે. ‘સત્તરમા શતકના પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યો’ને સંપાદિત કરીને વૃત્તબદ્ધ રચનાઓનો પરિચય કરાવ્યો. પ્રથમ વખત ‘પ્રેમ પચીસી’ જેવી કૃષ્ણભક્તિ વિરહભાવની સુંદર રચનાઓનો આ નિમિત્તે પરિચય પ્રાપ્ત થયો. ‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’માં અધ્યાપન,

અધ્યયન અને સંશોધનથી તે સમયે ભારે પ્રતિષ્ઠા ભોગીલાલ સાંડેસરાએ મેળવવા માંડેલી. એમના સમકાલીનોમાં પણ એમની તેજસ્વી વિદ્વત્તા ધરાવનારા સંશોધક વિદ્વાન તરીકેની ગણના થતી હતી.

જીવનની, યુવાન વયની કારકીર્દિનાં ૩૫ વર્ષ પૂર્ણ કરે એ પૂર્વે તો ગુજરાતની નામાંકિત વડોદરા નગરીમાં 'મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી'ની સ્થાપના થયેલી, એમાં આર્ટ્સ ફેકલ્ટીના ગુજરાતી વિષયના પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ તરીકે પસંદગી પામીને નિયુક્તિ પામ્યા. એમના માટે આ એક વિરલ સિદ્ધિ હતી. ત્યારે ગુજરાતમાં ક્યાંય યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી વિષયના પ્રાધ્યાપક કે અધ્યક્ષપદ હજી આરંભાયાં ન હતાં. ૧૯૫૧થી ૧૯૭૫ એમ એકધાર્યાં પચીસ વર્ષ સુધી અહીં સેવાઓ આપી. ૧૯૫૮થી ૧૯૭૫ એમ સત્તર વર્ષ સુધી વિશ્વવિખ્યાત એવી 'પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર' સંશોધનસંસ્થાનના નિયામકપદે પણ રહ્યા. 'પ્રાચીન ગૂર્જર ગ્રંથમાળા', 'સયાજીરાવ ગ્રંથમાળા' જેવી ગ્રંથાવલિઓના સંપાદક તરીકે રહીને વિવિધ વિદ્વાનો પાસે મધ્યકાલીન ગુજરાતીનાં મહત્ત્વનાં સંપાદનો કે. કા. શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાનો પાસે કરાવ્યાં. 'ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ'ની કામગીરી ઉપરાંત રામાયણની સમિક્ષિત વાચના નિશ્ચિત કરવામાં મહત્ત્વનું યોગદાન આપ્યું. 'પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર'ના સંશોધન સામયિક 'સ્વાધ્યાય' અને 'જર્નલ ઓફ ધ ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ'ના સંપાદન દ્વારા દેશના-વિદેશના સંશોધનો પ્રકાશિત કર્યાં. આમ, સાહિત્ય અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે બહુમૂલ્ય સેવાઓ આપી બ. ક. ઠાકોર જેવા સાક્ષરના સમગ્ર સાહિત્યને મૂલવતો 'બ. ક. ઠાકોર અધ્યયનગ્રંથ' તૈયાર કર્યો. એમની ડાયરીનું સંપાદન કર્યું. બ. ક. ઠાકોરનાં અપ્રગટ લખાણોના પ્રકાશનની યોજના ઘડી. અધ્યયન, સ્વાધ્યાય, સંશોધન લેખન કાર્યને સમર્પિત સમર્થ વિદ્યાપુરુષ ઈ.સ. ૧૯૭૫માં નિવૃત્તિ પામ્યા પછી એકાદ દાયકો વડોદરામાં સંશોધન-લેખનકાર્યમાં ગાળ્યો. પછી જ્યેષ્ઠ પુત્ર નિરંજનના આગ્રહથી સાંડેસરા દંપતી અમેરિકા એમને ત્યાં ગયેલું. અહીં તા. ૧૮-૨-૮૫ના રોજ નિધન થયું. વિશ્વને પ્રાચ્યવિદ્યાના જ્ઞાનથી દીક્ષિત કરનારા ભારતીય વિદ્યાપુરુષે અમેરિકાની ધરતીમાં પોતાના દેહને વિલય કર્યો.

આજીવન વિદ્યોપાસક જ રહ્યા. છેલ્લે સુધી સામયિકો-ગ્રંથોનું વાચન કરતા રહેલા. 'નવનીત સમર્પણ'ના ૧૯૮૩ના સપ્ટેમ્બરના અંકમાં શશીકાન્ત જરદોસ્તે નવસારીમાં પુરાતત્ત્વવિદ મણિભાઈ દ્વિવેદીના 'પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત'નો સંદર્ભ ટાંકીને એમાંથી ગુલામીની પ્રથા અને વેચાણની દસ્તાવેજી વિગતો ટાંકેલી. ડૉ. ઈશ્વરલાલ ર. દવેએ એમની કૉલમ 'સરસ્વતીને તીરે તીરે'માં માણસના વેચાણની વિગતના આધારને કેન્દ્રમાં રાખીને 'ગુલામના વેચાણ દસ્તાવેજ' નામનો સુદીર્ઘ લેખ લખેલો અને છેક તેરમા-સોળમા સૈકાથી પ્રાપ્ત દસ્તાવેજી સામગ્રીને આધારે મનુષ્યના વેચાણની વિગતો આલેખેલી. આમ, ક્યાંય સામયિકમાં આવેલા લખાણને પડકારતી સાંસ્કૃતિક આધારસામગ્રી તૂર્ત જ રજૂ કરીને

ખરું ચિત્ર નિવૃત્તિના દાયકા પછી પણ સંશોધનમૂલક લેખ દ્વારા મૂકીને ગુજરાતનું ખરું-પૂરું ચિત્ર પ્રસ્તુત કરતા જણાય છે, જે તેમની આજીવન વિદ્યોપાસનાનું પરિચાયક છે.

પુણ્યવિજયજી સાથે સવિશેષ સંકળાવાને કારણે અને મુનીશ્રી જિનવિજયજીની સંશોધન-સંપાદનકામગીરીથી આરંભથી જ અભિજ્ઞિત થયા હોવાને કારણે મધ્યકાલીન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ગુજરાતી જૈનસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ વિષયે તેમનું પ્રદાન એમને પ્રાચીન-મધ્યકાલીન ભારતીય સાહિત્યના સંશોધક તરીકેના સ્થાનના અધિકારી તરીકે સ્થાપે છે. તેઓ, મધ્યકાલીન ગુજરાતીના મોટા ગજાના સંશોધક-સંપાદક તરીકેના સ્થાન-માનને પ્રાપ્ત કરે છે. અનેક આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોમાં રજૂ કરાયેલા તેમના અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલા નિબંધોને કારણે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સમક્ષ હરિવલ્લભ ભાયાણીના ભારે મહત્ત્વના સમકાલીન સંશોધક તરીકે અને આદરણીય-શ્રદ્ધેય વિદ્વાન તરીકેની એમની ઓળખ હોવાનું મને જણાયું છે. એમનું વસ્તુપાળવિષયક સંશોધનકાર્ય, અને પ્રાકૃત જૈન સાહિત્યવિષયક વિગતો તો સીમા સ્તંભક છે. કેનેડિયન વિદ્વૃષી ડૉ. ફિલીસ ગ્રેનોફે મારી પાસે ભોગીલાલ સાંડેસરાના વસ્તુપાળવિષયક સંશોધન પછી પ્રાપ્ત નૂતન સાહિત્યિક સંદર્ભોને આધારે વિશેષ પ્રમાણે દર્શાવતું શોધપત્ર તૈયાર કરાવેલું. મને ભોગીલાલ સાંડેસરાને પ્રાપ્ત વસ્તુપાળવિષયક રાસકૃતિઓ ઉપરાંતની બે મહત્ત્વની દીર્ઘ રાસકૃતિઓ મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ સંપાદિત - જયંત કોઠારીસંવર્ધિત ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ના ગ્રંથોને કારણે પ્રાપ્ત થયેલી. શ્રદ્ધેય આચાર્ય શીલચંદ્રવિજયજી મહારાજસાહેબના સૌજન્યથી એમની હસ્તપ્રતોની ઝેરોક્ષ નકલ ખંભાતના હસ્તપ્રત ભંડારમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી એને આધારે સ્વાધ્યાય કરવાનું બનેલું ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે પશ્ચિમના નિવાસી પ્રાચ્યવિદ્યાના અભ્યાસીઓમાં જિનવિજયજી પછી ભાયાણીસાહેબ ઉપરાંત ભોગીલાલ સાંડેસરાનું નામ પણ ભારે આદરથી લેવાતું હતું.

મારી દષ્ટિએ તેમનાં હસ્તપ્રત આધારિત સાહિત્યિક સંપાદનો કરતાંયે એમના સંશોધનમૂલક પ્રશ્નો ઉપર રચાયેલા સાહિત્ય, પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિમૂલક સંશોધનગ્રંથો ભારે મહત્ત્વના છે. એમની આધારસામગ્રી શિલાલેખો, દાનપત્રો, ખતપત્રો, સિક્કાઓ, સ્થાપત્યના નમૂનાઓ અને પ્રાચીન હસ્તપ્રતોમાંની રચના તેમજ કર્તા, ગચ્છવિષયક વિગતો હોવાને કારણે એ ગ્રંથો ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, સાહિત્ય એમ ત્રિવિધ રીતે અગત્યના છે. પશ્ચિમના પ્રાચ્યવિદ્યાના કોઈ પણ વિદ્વાનના ગ્રંથની પાછળની સૂચિમાંથી પસાર થાઓ એટલે એમાં સાંડેસરા અને ભાયાણીના ઉલ્લેખ હોવાના જ. આ આપણું ભારતને જ નહીં પણ વિશ્વને પ્રદાન છે. વિશ્વના વિદ્વાનો ભોગીલાલ સાંડેસરાના ઓર્શિંગણ હોવાનું જાણીને આપણને ગૌરવ અપાવે છે. પાટણના મારા કુલપતિપદના કાર્યકાળ દરમિયાન હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીને પ્રાપ્ત એમના ગ્રંથભંડારને અલોકવાનું બનેલું. અનેક ગ્રંથોમાંની એમની માર્જિનલ નોટ્સ એમના

પોતીકા પ્રતિભાવને ઉદ્દઘાટિત કરતી જણાયેલી. આ સમયગાળા દરમિયાન મેં એમના બધા ગ્રંથોમાંથી પસાર થઈને તર્પણ-રૂપે એમના વિશે એક સ્વાધ્યાયલેખની માંડણી કરેલી. એમના સાહિત્યને મેં છ વિભાગમાં વિભાજિત કરેલું. તે વર્ગીકરણ મુજબની યાદી આ પ્રમાણે છે -

(૧) પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યના સંપાદનો-ગ્રંથો

૧. 'પંચતંત્ર' (૧૯૪૯) (બીજી આવૃત્તિ-૨૦૧૧) ૨. 'સોમેશ્વર રચિતમ્ ઉલ્લાસ રાઘવ નાટકમ્' (૧૯૬૧) ૩. 'મુલ્લપુરાણમ્' (૧૯૬૪) ૪. 'સોમેશ્વરદેવ વિરચિતમ્ રામશતકમ્' (૧૯૬૫) ૫. 'મહોપાધ્યાય હરિહર વિરચિતમ્ શંખપરાભવવ્યાયોગ' (૧૯૬૫) ૬. 'ગંગાધર પ્રણીત ગંગાદાસ પ્રતાપ વિલાસ નાટકમ્' (૧૯૭૩)

(૨) પ્રાકૃત-અપભ્રંશ સાહિત્યનાં સંપાદનો-ગ્રંથો

૧. 'સંઘદાસગણિકૃત વસુદેવહિંડી' (૧૯૪૬) ૨. 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અધ્યયન ૧-૧૮' (૧૯૫૨) ૩. 'નેમિચંદ્ર ભંડારીકૃત ષષ્ટિશત પ્રકરણ' (૧૯૫૩)

(૩) સંશોધનમૂલક અને સંસ્કૃતિલક્ષી અભ્યાસગ્રંથો

૧. 'વાઘેલાઓનું ગુજરાત' (૧૯૩૯) ૨. 'પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના (૧૯૪૧) ૩. 'જેષ્ઠિમલ્લ જ્ઞાતિ અને મલ્લપુરાણ' (૧૯૪૮) ૪. 'જગન્નાથપુરી અને ઓરિસ્સાના પ્રાચીન અવશેષો' (૧૯૫૧) ૫. 'જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત' (૧૯૫૨) ૬. 'મહાઅમાત્ય વસ્તુપાળનું સાહિત્યમંડળ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો ફાળો' (૧૯૫૭) ૭. 'પ્રબન્ધાદિમાં ઐતિહાસિક-સામાજિક વસ્તુ' (૧૯૭૭) ૮. 'ગુજરાતનો રાજકીય સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ગ્રંથ-૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭માં (સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ, ધર્મ સંપ્રદાયો-ભાષા-સાહિત્ય વગેરે વિષયના પ્રકરણોનું લેખનકાર્ય)

(૪) સંશોધનમૂલક - વિવેચનગ્રંથો

૧. 'ઇતિહાસની કેડી' (૧૯૪૫) ૨. 'સંશોધનની કેડી' (૧૯૬૧) ૩. 'ઇતિહાસ અને સાહિત્ય' (૧૯૬૬) ૪. 'અન્વેષણા' (૧૯૬૭) ૫. 'અનુસ્મૃતિ' (૧૯૭૩) ૬. 'યજ્ઞશેષ' (૧૯૯૮) ૭. 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથ-૧ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત-માં 'લૌકિક કથા અને ગદ્ય' પ્રકરણના આરંભનું ભૂમિકાલેખન.

(૫) મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનાં પ્રાચીન હસ્તપ્રતઆધારિત

સંશોધન - સંપાદનગ્રંથો

૧. 'માધવકૃત રૂપસંદરકથા' (૧૯૩૪) ૨. 'વીરસિંહકૃત ઉષાહરણ' (૧૯૩૮) ૩. 'મતિસારકૃત કર્પૂરમંજરી' (૧૯૪૧) ૪. 'સત્તરમા શતકના પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યો' (૧૯૪૮) ૫. 'નેમિચંદ્ર ભંડારીકૃત ષષ્ટિશતક પ્રકરણ' (ત્રણ બાલાવબોધ) (૧૯૫૩)

૬. મહિરાજકૃત 'નલદવદંતીરાસ' (૧૯૫૪) ૭. 'પ્રાચીન ફાગુસંગ્રહ' (૧૯૫૫) ૮. 'વર્ણકસમુચ્ચય' ભાગ-૧ (૧૯૫૬) ૯. 'વર્ણકસમુચ્ચય' ભાગ-૨ (૧૯૫૯) ૧૦. 'દયારામ' (૧૯૬૦) ૧૧. 'યશોધીરકૃત 'પંચાખ્યાન બાલાવબોધ' (૧૯૬૦) ૧૨. 'યશોધીરકૃત 'પંચાખ્યાન બાલાવબોધ' (૧૯૬૩) ૧૩. મેરુસુંદરકૃત 'વાગ્ભટ્ટાલંકાર બાલાવબોધ' (૧૯૭૫) ૧૪. 'મુનિ જીનવિજયજી : જીવન અને કાર્ય' (૧૯૭૮

(૬) અનુવાદ, ભાષાવિજ્ઞાન અને હિન્દી-અંગ્રેજી ગ્રંથો

૧. 'ભારતીય આર્યભાષા અને હિન્દી' (૧૯૫૨) ૨. 'Dayaram' ૩. 'વસ્તુપાલ કા વિદ્યામંડલ' ૪. 'હેમચંદ્રાર્ય કા શિષ્યમંડલ' ૫. 'શબ્દ અને અર્થ' (૧૯૫૪) ૬. 'પ્રદક્ષિણા' (૧૯૫૯) ૭. 'Literary Circle of Mahamatya Vastupal and Its Contribution', Sanskrit Literature. (૧૯૫૩) ૮. Progress of Prakrit and Jaina Studies (૧૯૫૯) ૯. Lexicographical Studies in Jaina Sanskrit (૧૯૬૨)

૩

એમનાં જીવન, કારકિર્દી અને સાહિત્યિક પ્રદાનના વર્ગીકૃત ઉલ્લેખથી પરિચિત થયા પછી હવે એમના તમામ કાર્યને પાંચ ખંડમાં વિભાજિત કરીને એ કાર્યની મહત્તા અને મૂલ્યવત્તા પ્રસ્તુત કરવાનો આશય છે. ગુજરાતી સંશોધનના ઇતિહાસમાં એમનું કાર્ય કઈ રીતે વૈવિધ્યપૂર્ણ અને વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ છે એની તપાસ અહીં કેન્દ્રસ્થાને છે. હવે વિગતે એને સમજાવે.

વૈવિધ્યપૂર્ણ અને વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ પ્રદાન :

ભોગીલાલ સાંડેસરાના સમગ્ર પ્રદાનને અવલોકતાં એમની બહુભાષા, બહુસંસ્કૃતિ અને બહુવિદ્યાશાખાકીય સ્વાધ્યાદષ્ટિ અને સાંસ્કૃતિક અભિગમનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. તેમણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી સાહિત્યના સામાજિક, પુરાતાત્વિક, ઐતિહાસિક, ભાષાવિજ્ઞાન-વ્યાકરણ અને સાહિત્યિક પાસાઓની આલોચના કરી. ચાર ભાષાઓ અને પાંચ વિષયો-વિદ્યાશાખાઓ પરત્વે લક્ષ્ય રાખીને સંશોધન-વિવેચન અને કૃતિલક્ષી સંપાદનો દ્વારા પોતાની મોટા ગજાની સંશોધક-વિવેચક તરીકેની મુદ્રા આપણે ત્યાં તેમજ સમગ્ર ભારત અને ભારત બહાર પરદેશના વિદ્યાજગતમાં સ્થાપી. એમણે વાચના, અનુવાદ અને અર્થઘટન દ્વારા પ્રાચીન હસ્તપ્રતોનાં કૃતિલક્ષી સંપાદનો કર્યાં. પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, સંસ્કૃત અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના કર્તાલક્ષી અને સ્વરૂપલક્ષી સંશોધનમૂલક સ્વાધ્યાયલેખો-ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યાં. ગુજરાતના રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યના ઇતિહાસના સંદર્ભગ્રંથોમાં લેખનકાર્ય કર્યું. જૈન અને જૈનેતર સાહિત્યક્ષેત્રનું તેમનું ઊંડું અધ્યયન અનેક ગ્રંથોના માધ્યમથી

પ્રસ્તુત કર્યું. ભાષાવિજ્ઞાન, વ્યાકરણ, કોશશાસ્ત્ર અને હસ્તપ્રતવિદ્યા જેવા વિષયોથી ભારતીય વિદ્યા અને પ્રાચ્યવિદ્યાના વિશ્વવિખ્યાત વિદ્વાન તરીકેની પ્રતિષ્ઠા એમણે એકલે હાથે અર્જિત કરી. એમનું વિપુલ માત્રામાં પ્રકાશિત સંશોધનકાર્ય પૂરું મૂલવાયું પણ નથી. તેમની વિશિષ્ટતા અને વૈવિધ્યપૂર્ણ વિષયો અને વિદ્યાશાખામાં વિહરતી વિદ્વત્તાનો અહીં ટૂંકમાં નિર્દેશ કર્યો. હવે અહીં એમના પ્રદાનના વિશિષ્ટ પાસાઓમાંથી પ્રગટતી એમની વિદ્વત્તા, સંશોધનમૂલક દષ્ટિબિંદુને પાંચ ભાગમાં વિભાજિત કરીને પરિચય કરાવવા ધાર્યો છે.

(૧) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ક્ષેત્રના પ્રદાનની મહત્તા :

સંસ્કૃત કથાસાહિત્યની વિશ્વખ્યાત કૃતિ ‘પંચતંત્ર’નાં તમામ પ્રાપ્ત સંપાદનોને આધારે પાઠ નિયત કરીને એના અર્વાચીન ગુજરાતીમાં અનુવાદનું તેમણે કરેલું કાર્ય પશ્ચિમ ભારતીય ભાષા-સાહિત્ય ક્ષેત્રે ભારે મહત્તા ધરાવે છે. અનુવાદમાં તેમણે પ્રાચીન સંદર્ભોને સમજાવતી પાદનોંધ વિપુલ માત્રામાં મૂકી આપી. અંગ્રેજી વિદ્વાનોએ કરેલા કાર્યનો પણ પૂરો લાભ લીધો. આગળના ભાગે પંચતંત્રનો મૂળકર્તા અને સમય, પંચતંત્રની વિભિન્ન પાઠપરંપરાઓ, પશ્ચિમ ભારતીય પંચતંત્રની શાખા-પ્રશાખાઓ, અને પંચતંત્રનો પ્રાણીકથા, મહાભારત, જૈન, બૌદ્ધ પરંપરા સંદર્ભે ખૂબ જ અભ્યાસપૂર્ણ એવી શતાધિક પૃષ્ઠની સુદીર્ઘ પ્રસ્તાવના દ્વારા એમના આ વિષયના ઊંડા અભ્યાસનો પરિચય થાય છે. ભારતીય કથાસાહિત્યની વિરલ કૃતિને શાસ્ત્રીય રીતે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં મૂકી આપીને ભારતીય કથાસાહિત્યના અભ્યાસીઓને પોતાના ઋણી બનાવ્યા. ભારતીય કથાસાહિત્યના કથાસરિત્સાગર, હિતોપદેશ વગેરેના અનુવાદો કરવા માટેનું આદર્શ-શ્રદ્ધેય માળખું તેમણે રચી આપ્યું. સંસ્કૃત, હિન્દી અને ગુજરાતીના અભ્યાસીઓ દ્વારા એમની પ્રમાણભૂતતાની બહુ પ્રશંસા પણ થઈ. એમણે પુરાણસાહિત્યમાં અર્પણરૂપ ગણાવી શકાય એવું ‘મલ્લપુરાણ’ સંપાદિત કર્યું. સંસ્કૃત સાહિત્યની ત્રણ મહત્ત્વની નાટ્યકૃતિઓ ‘ઉલ્લાસ રાઘવ નાટકમ્’, ‘શંખપરાભર વ્યાયોગ’ અને ‘ગંગદાસ પ્રતાપ વિલાસ નાટકમ્’ના પ્રકાશનથી વિવિધ નાટ્યપ્રકારોની સ્વરૂપલક્ષી વિચારણામાં તથા ભારતીય ઇતિહાસના સંદર્ભે અવનવી વિષયસામગ્રી એમના આ પ્રદાનથી પ્રાપ્ત થઈ. ‘રામ શતકમ્’ કૃતિને કારણે આપણી સમૃદ્ધ રામકથાપરંપરાની આગવી વિષયસામગ્રીનો પણ પરિચય પ્રાપ્ત થયો. આમ, સંસ્કૃત સાહિત્ય ક્ષેત્રે એમણે કથાસાહિત્ય, નાટ્યસાહિત્ય અને શતકકાવ્યસ્વરૂપ ક્ષેત્રે મહત્ત્વની કૃતિઓની વાચના, અનુવાદ અને અભ્યાસ પ્રસ્તુત કરીને માત્ર સંસ્કૃત સાહિત્ય જ નહીં પણ ઇતિહાસ અને ભારતીયસંસ્કૃતિ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર ઉમેરણ કર્યું છે. આમ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ ક્ષેત્રનું તેમનું સંસ્કૃત સાહિત્યવિષયક સંશોધન મહત્ત્વનું પ્રદાન ગણાશે.

સંસ્કૃત પછી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષા-સાહિત્યવિષયક સંશોધકો પણ ભારે

મહત્ત્વના ગણાયા છે. જૈન કથાસાહિત્યની મહત્ત્વની કૃતિ ‘વસુદેવહિંડી’નું સંપાદન અને અનુવાદ તથા ‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર’ જેવી મહત્ત્વની જૈન આગમ સાહિત્યની કૃતિનું સંપાદન અને અનુવાદ મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. એ જ રીતે ‘ષષ્ટિશતપ્રકરણ’ જેવી દુર્લભ રચનાનું સંપાદન પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષા-સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડે એ કોટિનું છે. અંગ્રેજી ભાષાના વિદ્વાનોને અને ભારતની વિવિધ ભાષાના અભ્યાસીઓને તેમના આ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યના સંશોધનમૂલક સ્વાધ્યાયના ઉત્તમ નમૂનારૂપ ગ્રંથો એમના જ્ઞાનમાં અને માહિતીમાં ઉમેરણરૂપ બની રહે એ કોટિના જણાયા છે. બહુ ઓછા ગુજરાતી ભાષાના અધ્યાપકોએ ભોગીલાલ સાંડેસરા જેવું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષા-સાહિત્ય ક્ષેત્રે પ્રદાન કર્યું છે.

(૨) સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ક્ષેત્રે પ્રદાનનું મૂલ્ય :

સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં સમાજશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ જેવા વિષયોનો સમાવેશ થતો હોય છે. ભોગીલાલ સાંડેસરાનું સંશોધન આ ચારેય વિષય સંદર્ભે થતું રહ્યું, અને એ કારણે ભારતમાં-ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની ઘણીબધી ખૂટતી કડીઓ એમણે જોડી આપી અને પૂર્તિ કરી.

મધ્યયુગીન સામાજિક અવસ્થિતિ અને પરંપરાઓનો પરિચય કરાવતા તેમના ગ્રંથો ભારે મહત્ત્વના મનાયા છે. એમનો ગ્રંથ ‘જેષ્ટિમલ્લ જ્ઞાતિ અને મલ્લપુરાણ’ (૧૯૪૮) મલ્લવિદ્યાના વ્યવસાયમાં રત સમાજનો પરિચય કરાવે છે એમની તાલીમ, એમનું કૌટુંબિક જીવન, આર્થિક-સામાજિક સ્થિતિ એમની ઉત્પત્તિ વગેરેની વિગતો ભારતીય સમાજરચનાના અભ્યાસીઓને મહત્ત્વના દસ્તાવેજી આધારો પૂરા પાડે છે. બીજો ગ્રંથ ‘જૈન આગમન સાહિત્યમાં ગુજરાત’ (૧૯૫૨) તત્કાલીન સમયની ગુજરાતની સમાજરચનાનાં દૃષ્ટાંતોને વર્ણન, શબ્દભંડોળ અને કથાનકને આધારે તેઓ રજૂ કરતા હોઈ એનું પણ ખૂબ મહત્ત્વ છે. ‘પ્રબન્ધાદિમાં ઐતિહાસિક - સામાજિક વસ્તુ’ (૧૯૭૭) સંશોધનગ્રંથ પણ પ્રબંધ સાહિત્યમાંથી પ્રગટતી સામાજિક સંરચનાને તારવીને તપાસ કરતો હોઈને, એમાંથી ભોગીલાલભાઈની તારવણી, વિશ્લેષણ અને સામાજિક સંદર્ભોનું પ્રતિપાદન કરવાની શક્તિ-પ્રતિભાનો સુંદર પરિચય મળી રહે છે. ભો. જે. વિદ્યાભવન દ્વારા પ્રકાશિત ‘ગુજરાતનો રાજકીય-સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ના બીજા, ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા ભાગમાં વિવિધ પ્રકરણોમાં એમણે તત્કાલીન મધ્યકાલીન સામાજિક, ધાર્મિક વિગતોને, દસ્તાવેજી વિગતોને સાહિત્યિક દૃષ્ટાન્તોને આધારે પ્રસ્તુત કરી હોઈને એની ખૂબ જ અગત્યસંશોધનક્ષેત્રે છે. આમ, સાહિત્યિક આધારો-દૃષ્ટાન્તોમાંથી સામાજિક અવસ્થિતિનો પરિચય કરાવનારા બહુ ઓછા સંશોધકોમાં ભારે મહત્ત્વની સેવા ભોગીલાલ સાંડેસરાની છે.

પુરાતત્ત્વ વિશેનું એમનું સંશોધનકાર્ય પણ ભારે પ્રમાણભૂત મનાયું છે. પ્રાચીન પુરાતત્ત્વીય આધારસામગ્રીને આધારે તેમણે તૈયાર કરેલ સંશોધન “વાઘેલાઓનું ગુજરાત” (૧૯૩૯) સ્થાપત્ય-પુરાતત્ત્વીય સામગ્રીને આધારે રાજકીય અવસ્થિતિના તર્કપૂત વિશ્લેષણથી સભર હોઈને ખૂબ વખાણાયું છે. બીજો ગ્રંથ ‘જગનાથપુરી અને ઓરિસ્સાના પ્રાચીન અવશેષો’ (૧૯૫૧) ગ્રંથ પણ પુરાતત્ત્વ અને ઇતિહાસનો દક્ષિણ ભારતના અભ્યાસીઓને માટે હાથપોથીરૂપ બની રહ્યો છે. ‘મહાઅમાત્ય વસ્તુપાળનું સાહિત્યમંડળ તથા સંસ્કૃત તેનો જ્ઞાપો’ (૧૯૫૭) ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય એમ ચારેય વિદ્યાશાખાના અભ્યાસીઓને આ સંશોધનગ્રંથ ઘણીબધી રીતે ઉપયોગી થઈ રહે એ કક્ષાનો છે. વસ્તુપાળવિષયક તત્કાલીન રાસકૃતિઓ, સ્થાપત્યો અને ઇતિહાસમૂલક વિગતો અનેક દસ્તાવેજ પુરાવાઓથી તેમણે અહીં મૂકી હોઈ આ ગ્રંથનું ખૂબ જ મહત્ત્વ છે. આ ઉપરાંત ‘પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના’ (૧૯૪૧) ગ્રંથ પણ સાહિત્યમાં છંદની વિનિયોગ પરંપરાનો પરિચય કરાવતો હોઈને અને એમાં ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિલક્ષી દૃષ્ટાંતો નમૂના રૂપે રજૂ કરાયાં હોઈને આ ગ્રંથ પણ ખૂબ જ અગત્યનો છે.

ભોગીલાલ સાંડેસરાના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસલક્ષી વિષયસામગ્રીથી સભર આ સાત-આઠ ગ્રંથો અપાર દસ્તાવેજ સાહિત્યિક સામગ્રી, પુરાતત્ત્વીય આધારોને કારણે આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્યના ઇતિહાસની મૂલ્યવત્તાયુક્ત વિગતોથી સભર હોવાને કારણે અભ્યાસીઓ માટે ખજાનાની મંજૂષા છે.

(૩) મધ્યકાલીન સંશોધન-લેખોની મૂલ્યવત્તા :

અહીં પ્રથમ તેમના સંશોધનમૂલક લેખોની ચર્ચા કરીને પછી મધ્યકાલીન કૃતિઓના હસ્તપ્રતઆધારિત સંપાદનકાર્યની ચર્ચા કરવા ધારી છે. એમના મહત્ત્વના પ્રદાનમાં એક તો પહેલું મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ, સમાજ અને ભાષાલક્ષી સંશોધનમૂલક વિવેચનલેખો છે. આની સંખ્યા છએક જેટલા ગ્રંથોમાંથી મળીને અઢીસોથી પણ વધુ છે. બીજું, તેમણે મહત્ત્વ મધ્યકાલીન કૃતિઓની પ્રાચીન હસ્તપ્રતોને આધારે વાચના નિશ્ચિત કરીને એનાં શાસ્ત્રીય સંપાદનો પણ ઘણાં કર્યાં છે. સૌથી મહત્ત્વનું તો એમણે મધ્યકાલીન ગદ્યની કૃતિઓ સવિશેષ માત્રામાં સંપાદિત કરી. પ્રારંભના કથાનકવાળી કૃતિઓ સંપાદિત કરી અને જ્ઞાગુ સ્વરૂપની ઘણી રચનાઓ સંપાદિત કરી છે. એ કાર્યને અલગથી તપાસવાનું હોઈને અહીં પ્રારંભે તેમના સંશોધનમૂલક વિવેચન-લેખસંગ્રહોમાંથી પ્રગટતી તેમની સંશોધનવિભાવના, સંશોધનલેખનપદ્ધતિ અને અભિગમની વિગતે ચર્ચા કરીને ગુજરાતી સંશોધનક્ષેત્રના તેમના પ્રદાનની મુલવણી કરી છે.

૧. મધ્યકાલીન સંશોધનમૂલક વિવેચનલેખો : ઊંડાણ અને ઊંચાઈ :

તેમના સંશોધનમૂલક વિવેચનસંગ્રહો છ છે. 'ઇતિહાસની કેડી' (૧૯૪૫), 'સંશોધનની કેડી' (૧૯૬૧), 'ઇતિહાસ અને સાહિત્ય' (૧૯૬૬), 'અન્વેષણા' (૧૯૬૭), 'અનુસ્મૃતિ' (૧૯૭૩) અને 'યજ્ઞશેષ' (૧૯૮૮) ઉપરાંત 'લૌકિકકથા અને ગદ્ય' પ્રકરણની ભૂમિકા લેખ તેમણે ખૂબ જ વિગતે આલેખ્યા છે 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભાગ-૧'માં. આ બધા સંગ્રહોમાં પ્રકાશિત લેખોની સંખ્યા બસોથી પણ વધુ છે. મેં એ બધા લેખોને પાંચ વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરીને અત્રે મૂલવ્યા છે. એને ક્રમશઃ તપાસીએ.

: ૧ : સંસ્કૃત સાહિત્યવિષયક સંશોધનલેખો : તેઓ છે તો મધ્યકાલીન ગુજરાતીના અભ્યાસી. પણ એમનું સંશોધનલેખનકાર્ય સંસ્કૃત ક્ષેત્રે પણ છે. એ ભાષા-સાહિત્યના લેખોની સંખ્યા ૬૦ જેટલી છે. તેમના મોટા ભાગના લેખો ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યને ચિરંજીવ રૂપનું પ્રદાન સંદર્ભે છે. એમાંથી ગુજરાતના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિવિષયક દસ્તાવેજ આધારો પ્રાપ્ત થતા હોઈને માત્ર સાહિત્યિક દષ્ટિએ જ નહીં, પણ સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ મહત્ત્વનાં સંશોધનો તેમણે સાંસ્કૃતિક સાહિત્યકૃતિઓ કે કર્તાના મૂલ્યાંકન નિમિત્તે કર્યાં જણાય છે.

સોમેશ્વરકૃત 'કીર્તિકૌમુદી', ગંગાધરકૃત 'ગંગદાસપ્રતાપવિલાસ' નાટક કે બાલચંદ્રકૃત 'વસંતવિલાસ' મહાકાવ્ય વિશેનો 'અનુસ્મૃતિ'માં સંગ્રહિત લેખો ગુજરાતના ચાંપાનેરના રાજવી, વાઘેલાકાળના વસ્તુપાળ કે સોલંકીકાલીન ગુજરાત સંદર્ભે મહત્ત્વનો પ્રકાશ પાડતા હોઈ મહત્ત્વના છે. એ જ ગ્રંથમાંનો 'સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ન્યાય, કહેવત અને ઉખાણાં' લેખ પણ ખૂબ જ મહત્ત્વના તત્કાલીન સામાજિક અને ઐતિહાસિક સંદર્ભો સ્પષ્ટ કરે છે. મંડનમિશ્રને પણ ગુજરાતના ભરૂચ આસપાસ પ્રદેશના ગણાવીને-પ્રમાણો દ્વારા એમના જીવનની વિગતો પણ અહીં લેખમાં પ્રયોજાઈ છે. કવિ ભાસના 'ઊરુભંગ' નાટકની સમીક્ષા પણ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે.

હરિહરકૃત 'શંખપરાભવ વ્યાયોગ', 'ડભોઈની વૈદનાથ પ્રશસ્તિ'ના શ્લોકો, 'પ્રજ્ઞાયક્ષુ રાજકવિ શ્રીપાલ', રત્નાકરકૃત 'હરિવિજય મહાકાવ્ય', સોમેશ્વરકૃત 'રામશતક' અને 'હમીરમદમર્દન' નાટકમાં આબુથી ધોળકા સુધીનું પ્રવાસવર્ણન. આવા અનેક લેખોમાં ગુજરાતના પ્રાચીન સંદર્ભોને આધારે રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને ઐતિહાસિક કે સાહિત્યિક વિગતો પ્રસ્તુત થતી હોઈને ભોગીલાલભાઈએ સંસ્કૃત સાહિત્યને આધારે ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક મુદ્રાને મૂલવી હોઈને તેમનો આ અભિગમ એક રીતે તો કલ્ચરલ સ્ટડીઝને જ ઉપસાવતો હોઈને એનું ઘણું મૂલ્ય છે. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અનેક સંદર્ભો અને આધારો સંસ્કૃત સાહિત્યના ગ્રંથો, કર્તાઓએ કઈ રીતે વણી લીધા છે એનો સાતત્યપૂર્વકનો સંશોધનમત ભોગીલાલ સાંડેસરા દ્વારા

દઢ રીતે યોજાયેલો. સંસ્કૃત સાહિત્યના સંશોધનમૂલક લેખો આ કારણે આપણા માટે અન્ય ભાષામાંનું ઊજળું દષ્ટાન્ત છે.

: ૨ : ભાષા અને વ્યાકરણવિષયક સંશોધનલેખો : વ્યુત્પત્તિ, શબ્દ અને અર્થવિમર્શ તેમણે એમના છ ગ્રંથોમાં મળીને પચાસથી વધુ લેખો આ વિષયના લખેલા મારા ધ્યાનમાં આવ્યા છે. આમ તો આ વિષયનો ‘શબ્દ અને અર્થ’ સ્વતંત્ર ગ્રંથ એમની પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ છે. પણ તેમણે કરેલી શબ્દચર્યાઓ ભાષાવિજ્ઞાન, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને ભાષાની બદલાતી લઢણો સંદર્ભે ભારે મહત્ત્વની છે. કીર્તિ-કીર્તન, રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રપતિ, શ્રીકરી-સીકરી, નાતરું અને નારી, વેતાળ કે વેતાણભટ્ટ ?, ડિડી, જીમી, વિષ્ટિ, કટરિ-કટરે જેવી ચર્યાઓ શબ્દ-અર્થ, વ્યુત્પત્તિ, વિકાસ અને વ્યાકરણીય રૂપો સંદર્ભે ખૂબ જ મહત્ત્વની છે. ‘ભાષા અને વ્યાકરણ’માં બોલચાલની ભાષા અને વ્યાકરણ વચ્ચે પરસ્પર ભેદ છે એની વિગતો આલેખી છે. ‘ભાષાવિજ્ઞાન અને અન્ય વિદ્યાઓ’ જેવા અનેક અભ્યાસલેખો એમની મધ્યકાલીન સાહિત્યકૃતિઓ, શિલાલેખો, દાનપત્રો કે પ્રશસ્તિઓને આધારે લખાયા હોઈને, ગુજરાતી ભાષાના ઐતિહાસિક વ્યાકરણ માટેની ઘણી કાચી સામગ્રી તરીકે પણ એનું મૂલ્ય કાયમ રહેવાનું.

: ૩ : ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વમૂલક લેખો - સાહિત્ય અને સ્થાપત્ય સંદર્ભે : ભોગીલાલ સાંડેસરાનું સંશોધનક્ષેત્રનું મૂળભૂત અને પાયાનું ઘટક તો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ છે. એટલે આ પ્રકારનું લેખોની સંખ્યા પણ પચાસ જેટલી છે. એમના ગ્રંથોના નામકરણમાં પણ ઇતિહાસ શબ્દ અનેક વખત પ્રયોજાયો છે. આ વિશેના સૈદ્ધાન્તિક ભૂમિકાને સ્પષ્ટ કરતા લેખો એ તેમનું આગવું અને પોતીકું પ્રદાન છે. ‘ગુર્જર ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ : કેટલાક વિચારો’ એ વ્યાખ્યાન વિદ્યાનગરમાં મળેલા ગુજરાત સંશોધન પરિષદના પાંચમા અધિવેશનમાં પ્રમુખપદેથી અપાયું હતું. એવું જ બીજું વ્યાખ્યાન ‘ઇતિહાસ અને સાહિત્ય : સંશોધનની દષ્ટિએ’ ફાર્બસ સભાના ઉપક્રમે, ‘સોલંકીયુગની શ્રી અને સંસ્કૃતિ’, નર્મદ ચંદ્રક સ્વીકારતી વખતે, ‘ઇતિહાસ અને સાહિત્યના તાણાવાણા’ ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના અધિવેશનમાં પ્રમુખસ્થાનેથી, ‘ગુજરાતમાં પુરાતત્ત્વ સંશોધન’ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં સંશોધન વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી, ‘સોલંકીયુગનું સાંસ્કૃતિક જીવન : એક દષ્ટિ’ યુનિવર્સિટી વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાન તરીકે અપાયેલું વ્યાખ્યાન છે. આવાં છ-સાત સિદ્ધાન્તનિષ્ઠ વ્યાખ્યાનો ભોગીલાલભાઈનું ભારે મોટું પ્રદાન છે. એક-એક વ્યાખ્યાનમાં પચાસ-સાઠ જેટલા સંદર્ભો પ્રયોજાયા હોય, પુરાતત્ત્વલક્ષી સંશોધનનો ઇતિહાસ દર્શાવાયો હોય, ગુર્જર પ્રદેશની, સોલંકીયુગની, વાઘેલા યુગની સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની એમની પાસેથી મળતી વિગતો અન્ય કોઈ સંશોધક પાસેથી એટલી વિપુલ માત્રામાં મળી નથી. વિપુલ સામગ્રીનું એકત્રીકરણ એનું ચયન, અને એમાંથી તારવેલું સિદ્ધાન્તનિષ્ઠ તથ્ય આ સૈદ્ધાન્તિક ભૂમિકાઓમાંથી ઊપસતું જણાય છે. આ

ઉપરાંત પણ ‘એશિયાની સાંસ્કૃતિક એકતા’, ‘ભારત – ચીન પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ’, સિલોનનો સંદર્ભ જેવા લેખો આપણી મધ્યકાલીન સમયની આંતરરાષ્ટ્રીય સંવાદની ભૂમિકાને સ્પષ્ટ કરે છે. અનેક નગરો, મંદિરો, મહાલયો અને રાજમાર્ગોના ભૂતકાલીન સંદર્ભોને, લય પામ્યાની વિગતોને પ્રમાણ સાથે આલેખીને ઘણું મહત્ત્વનું સંસ્કારમૂલક સેવાકાર્ય તેમના સંશોધન-લેખન દ્વારા થયું છે. એમના આ સંસ્કૃતિકમૂલક સ્વાધ્યાય-સંશોધનની કામગીરી આજે કલ્યરલ સ્ટડીઝમાં ક્રિયાશીલ અભ્યાસીઓ માટે બહુ મોટો આદર્શ પૂરો પાડે છે. આ વિષયના ભાગના એકેએક લેખ એમના તત્વાન્વેષી દષ્ટિબિંદુના, અતીતની સુવર્ણરિખામાંના પડેલી આપણી ભવ્ય, ઉજ્જવળ સંસ્કૃતિના પરિચાયક છે. પાદટીપ, તથ્યપૂર્ણ ક્ષેત્રકાર્ય અને તટસ્થ આલેખનને કારણે આ સંશોધનલેખો શ્રદ્ધેય અને સત્યનિષ્ઠ જણાયા છે.

: ૪ : સંશોધકોના પ્રાદાનની પરિપ્રેક્ષા અને પરિપ્રશ્નો : ભોગીલાલ સાંડેસરાના સંસ્કૃતિલક્ષી સંશોધન અને વિવેચનના પ્રદાનમાં એમનું વિશિષ્ટ પાસું – પુરોગામી અને સમકાલીન સંશોધકોના પ્રદાન – ની વિસ્તૃત આલોચનાઓ કરી છે. એમણે આવા પચીસ-ત્રીસ જેટલા સંશોધકોના વ્યક્તિત્વ અને વાઙ્મયનો વિગતે પરિચય કરાવ્યો. તેઓ સંશોધકોના પરિચય ઉપરાંત એમના પ્રદાનની સર્વાંગી તપાસ કરતા હોઈ, તથા અનેક પ્રશ્નોનાં સમાધાન એમાંથી પ્રાપ્ત થતાં હોઈને એ તપાસ એમના સંશોધકોના પ્રદાનના અભ્યાસની પરિપ્રેક્ષા રૂપની જણાઈ છે.

અશોકના શિલાલેખને ઉકેલીને સમગ્ર વિશ્વમાં સુખ્યાત બનેલા ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનો પરિચય તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. રા. યૂ. મોદી, મુનિ ચતુરવિજયજી, મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, રત્નમણિરાવ જોટે જેવા પાંચ-સાત સંશોધકોના પ્રદાનથી ગુજરાત અલ્પપરિચિત ન રહ્યાનું કારણ તેમણે આવા ઓછા જાણીતાને વધુ જાણીતા કર્યાં, એ છે. કે. કા. શાસ્ત્રી, ડોલરરાય માંકડ, રસિકલાલ છે. પરીખ જેવાના સાહિત્યિક અને ઇતિહાસ તથા ભાષાલક્ષી પ્રદાનની એમણે વિશદ રીતે મુલવણી કરી છે. એમણે ગુજરાતમાં થયેલાં સંશોધનોની ચર્ચા સાહિત્ય પૂરતી સીમિત નથી રાખી. ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ જેવી વિદ્યાશાખા સુધી વિસ્તારી છે. વળી, માત્ર ગુજરાતી જ નહીં; પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને સંસ્કૃત ભાષાના પ્રશ્નોને ચર્ચનાર સંશોધકોને પણ એમણે લક્ષમાં લીધા છે. એટલે તો ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી અને રત્નમણિરાવ જોટે જેવા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સંશોધકોના પ્રદાનને તેઓ વિશદ રીતે સમજાવી શક્યા.

આ બધા સંશોધકો સાથેનો એમનો ઘરોબો, અંગત સંબંધ ઘણા નિકટતાપૂર્વકના હોવાનાં પ્રમાણો પણ એમાંથી મળે છે. પુણ્યવિજયજી અને જિનવિજયજી કે ચતુરવિજયજી જેવા સાધુ-ભગવંતો સાથેના સંપર્કો માટે તો જ્યાં-જ્યાં તેઓના ચાતુર્માસ હોય ત્યાં લાંબો પ્રવાસ ખેડીને જવું, ચર્ચાઓ કરવી અને સતત સાતત્ય જાળવી રાખવું ઘણું કપરું

હોય છે. ભોગીલાલ સાંડેસરાના સંશોધક વ્યક્તિત્વની આ એક બહુ મોટી વિશિષ્ટતાનો પરિચય પણ આવા બધા સંશોધકો વિશેના મૂલ્યાંકનમૂલક લેખોમાંથી મળી રહે છે. એમની વૈયક્તિક અને જીવનલક્ષી વિગતો ઉપરાંત સંશોધક-ઉપાસક તરીકે કઈ પદ્ધતિથી શું આગવું મૂકી શક્યા, એ બધું એમનાં લખાણોમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ઊપસે છે. ભોગીલાલ સાંડેસરાનું સંશોધનક્ષેત્રે નવું અને આગવું પ્રદાન એટલા માટે શક્ય બન્યું કે તે તેઓ પુરોગામીઓના પ્રદાનથી પૂરા અવગત હતા. એનો પરિચય પણ સંશોધકો વિશેના મૂલ્યાંકન-પરિચયલેખો છે.

: ૫ : મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય - અન્વેષણ અને આલોચના : પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને સંસ્કૃત સાહિત્યના મૂલ્યાંકનને મુકાબલે ભોગીલાલ સાંડેસરાએ પ્રકાશિત મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યકૃતિઓના આસ્વાદ કે મૂલ્યાંકનનું કાર્ય ઘણું ઓછું કર્યું જણાય છે. એમણે હસ્તપ્રતઆધારિત સંપાદનો ઘણાં કર્યાં પણ કૃતિલક્ષી આલોચના ઘણી અલ્પ માત્રામાં કરી છે. જે કરી છે એ અન્વેષણાત્મક પ્રકારની છે. તેમનું ઐતિહાસિક, ભાષિક અને સાંસ્કૃતિક અભિગમથી કૃતિને અવલોકવાનું-આલોચવાનું વલણ અહીં દષ્ટિગોચર થાય છે. ‘કાન્હડદે પ્રબંધ’ કે ‘ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધ’ કેન્દ્રી આલોચનામાંથી એનો પરિચય મળી રહે છે. નરસિંહ, દયારામ અને હારમાળા કે રાસસહસ્રપદીવિષયક લેખો પણ એમના આ અભિગમથી કૃતિ કે કર્તાને મૂલવવાના વલણના પરિચાયક છે.

તેઓની પાસે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની અઢળક સામગ્રી હોવાને કારણે એમાંથી કોઈ મુદ્દો તારવીને પણ કેટલાક લેખો લખ્યા છે જે આમ તો સાહિત્યકેન્દ્રી છે પણ તારણ સંદર્ભે કોઈ એક મુદ્દો હોય છે. ‘ઇતિહાસ અને સાહિત્યના તાણાવાણા’ લેખ આનું સુંદર દષ્ટાંત જણાય છે. ઉપરાંત ‘ચશ્માના ઇતિહાસને લગતા અગત્યના સાહિત્યિક ઉલ્લેખો’, ‘ગુજરાતમાં રચાયેલા કેટલાક દિગંબર જૈનગ્રંથો’, ‘ખંભાતના જૈન ભંડારો’ : ઇતિહાસ અને સાહિત્ય-સંશોધનની દષ્ટિએ’, ‘લૌકિકકથા અને ગદ્ય’ જેવા સ્વાધ્યાયલેખોમાં અનેક સાહિત્યકૃતિઓના નિર્દેશો, એમાંની સામગ્રીનું પૃથક્કરણ અને વિશ્લેષણ કરીને પોતાની અન્વેષણા માટે હાથમાં લીધેલા મુદ્દા વિશે વિશદ આલેખન અને આલોચના પણ થતાં હોય છે. એ રીતે આ બધા સંશોધનમૂલક લેખો મધ્યકાલીન ગુજરાતનું જ મૂલ્યાંકન કરે છે. કેટકેટલાં દષ્ટિબિંદુથી એને અવલોકવાની એમાં સંભવિતતા અને શક્યતા રહેલી છે એનો ખ્યાલ અભ્યાસીઓને એમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. હારમાળાનાં પદોનાં સંપાદનની સમીક્ષામાં એ ઘણાં ઉમેરણો કરીને કેટલીક નવી કૃતિઓમાંનાં દષ્ટાંતો ટાંકીને આલોચના કરતા હોઈને એમાંથી ઘણીબધી નૂતન વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે.

ફાગુ જેવા સ્વરૂપની વિશેષ માત્રામાં રચનાઓ સંપાદિત કરીને એનો અનુવાદ

કે શબ્દકોશ તૈયાર કરીને પોતાના કાર્યની ઇતિશ્રી ન માની. એમણે આ સ્વરૂપની લાક્ષણિકતાઓની માંડણી પણ કરી. કૃતિઓને આધારે સ્વરૂપલક્ષી સિદ્ધાન્તોની તારવણીનો તેમનો અભિગમ પણ ધ્યાનાર્હ બની રહેશે. આખ્યાનસ્વરૂપ વિશેના લેખમાંથી પણ એમની આ સંશોધક તરીકેની વિશિષ્ટતાનું દર્શન થાય છે.

સાંડેસરાના મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના સંશોધન-વિવેચનલેખો પણ અન્વેષણાયુક્ત હોઈને એમાંથી અવનવી નૂતન સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે અને એ ઉપરાંત એમની વિષયને આલોચવાની ઊંડી દષ્ટિ અને ઊંચી નિરૂબત એમાંથી પ્રગટે છે. એ એમને મહત્ત્વના અને મોટા ગજાના સંશોધક તરીકે સ્થાપે છે. એમના છ જેટલા વિવેચન-સંશોધનલેખસંગ્રહોમાંના અઢીસો જેટલા સ્વાધ્યાયલેખોને અહીં પાંચ વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરીને તપાસ્યા તેમાંથી એમના વૈવિધ્ય અને વિશિષ્ટ પ્રકારના બહુઆયામી-ભાષા અને વિદ્યાશાખા ક્ષેત્રમાં કેવી સાતત્યપૂર્વકની ગતિ હતી એનો ગ્રાહ પ્રાપ્ત થાય છે.

એમના આ સ્વાધ્યાયલેખોમાંથી એમની બહુઆયામી અને બહુભાષાકીય અભિજ્ઞતાની ઓળખ પ્રાપ્ત થયા છે. તેઓને મલ્ટિડિસિપ્લિનરી સ્કોલર તરીકેની ઓળખ આવી પ્રતિભાને કારણે પ્રાપ્ત થયેલી છે. તેઓની પાસે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાપરંપરાનું ઊંડું અધ્યયનનું ભાથું હતું. એ અભિજ્ઞાન એમના સંશોધનલેખોમાં સતત ડોકું કાઢે છે - પ્રગટે છે. કે. કા. શાસ્ત્રી, નરસિંહનાં, હાર સમેનાં પદોની આલોચનામાં, વજજાલગ, ગાથાઓ અને સંસ્કૃતની પૂર્વપરંપરાની વિષયસામગ્રીના ઉલ્લેખથી નવું જ પરિમાણ ઉમેરાય છે. તેમાં પાદટીપ, સંદર્ભોની વિગતો અને પુરોગામીઓના કાર્યની તપાસ એમ બધું સાધાર પ્રસ્તુત થતું હોય છે. તર્કપૂત રીતે, મુદ્દસર વિષયાભિમુખ બની રહેવાનું એમનું વલણ આ સંશોધનલેખોનું ધ્યાનાર્હ પાસું છે. એ જ રીતે બહુઆયામી વિદ્યાશાખાકીય જ્ઞાન ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વનું હોવાને કારણે ઐતિહાસિક તથ્યો, શિલ્પ-સ્થાપત્યના દષ્ટાંતોથી નરસિંહના સમયની ચર્ચા અને એ કારણે કર્તૃત્વના પ્રશ્નને પણ તેઓ સ્પર્શી શક્યા છે. આ તો માત્ર એક જ દષ્ટાંત જણાવ્યું પણ લગભગ મોટા ભાગના સ્વાધ્યાયલેખોમાં તેમનું આ અભિજ્ઞાન દષ્ટિગોચર થતું હોઈને આ સંશોધનલેખો સાહિત્યની સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતીની પરંપરાના અભ્યાસીઓને તેમજ ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, રાજ્યસત્તા-કુળ અને સંસ્કૃતિમાં સંશોધનરત અભ્યાસીઓને પણ એટલા જ ઉપયોગી બની રહે છે. અહીં વિષયસામગ્રી સંદર્ભે આ સંશોધનલેખોમાં વ્યાપક પ્રકારે વિષયોને અન્વેષણા માટે ખપમાં લેવાયેલા જોવા મળે છે. વૈષ્ણવ, સ્વામિનારાયણ, રવિભાણ, જૈન દિગમ્બર-શ્વેતાંબર એમ એમનો દષ્ટિપથ ઘણો વિસ્તૃત અને વ્યાપક જણાય છે. તેઓ કોઈ જાતિ, ધર્મ કે પરંપરાના પ્રભાવથી કે પક્ષપાતથી કશું હાથમાં લેતા નથી. ગુજરાતના રાજકીય-સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં ઉમેરણરૂપ 'ના મૂલં લિખ્યતે કિચિત્' એ સૂત્રને જ ચરિતાર્થ કરતા જણાય છે. ભોગીલાલ

સાંડેસરાની સંશોધક તરીકેની આ એક અભિગમ વૃત્તિ અને વિભાવના ગુજરાતી સંશોધનસાહિત્યના ઇતિહાસનું તેજસ્વી પ્રકરણ છે.

(૪) મધ્યકાલીન ગુજરાતી સંશોધન-સંપાદનક્ષેત્રે પ્રદાનની વિવિધતા :

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રાચીન હસ્તપ્રતોને શાસ્ત્રીય રીતે સંપાદિત કરીને પચાસથી વધુ કૃતિઓના સંશોધનમૂલક સ્વાધ્યાયથી મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેમણે ભારે મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું. તેમનાં બારેક જેટલાં સંપાદન-પ્રકાશનોમાંથી સહસ્રાધિક શબ્દોના અર્થો મળે છે અને વ્યાકરણનાં શતાધિક રૂપો મળે છે. ગદ્યકૃતિઓનાં સંપાદનો તો સવિશેષ પ્રમાણમાં તેમના દ્વારા જ થયાં. બાલાવબોધ અને વર્ણકોના સંપાદનને કારણે ગુજરાતી મધ્યકાલીન પરંપરામાં કેવા અવનવા-આગવા વિષયના ગ્રંથો રચતા એનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. ‘પ્રાચીન ફાગુ સંગ્રહ’માં ફાગુ સ્વરૂપની નેમિ-રાજુલ, સ્થૂલિભદ્ર કોશા, અનેક ગુરુભગવંતો તથા વિવિધ ઘટનાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને ચૌદમી સદીથી માંડીને અઢારમી સદી સુધીના સમયગાળા દરમિયાન રચાયેલી ચાલીસ જેટલી રચનાઓ સંપાદિત છે. શબ્દકોશ, સ્વરૂપચર્યા અને વ્યાકરણી રૂપોનો નિર્દેશ હોવાને કારણે આ સંપાદન જૈન સાહિત્ય પરંપરાની સમૃદ્ધિનો ઉઘાડ કરી આપે છે. આટલી વિપુલ માત્રામાં એક સ્વરૂપની રચનાઓ તેમણે જ સૌપ્રથમ સંપાદિત કરી આપી. સ્વરૂપચર્યામાં પણ ઘણાં ઉમેરણોરૂપ વિગતો પ્રસ્તુત કરી. આવા બધા કારણે જૈન સાહિત્ય પરંપરાની સાહિત્યિકતાનો પણ પરિચય પ્રગટ થયો. નળકથાનકને જૈનકવિએ કથાનકને કેવી રીતે પ્રયોજીને એમાંથી રાસકૃતિ સર્જી એ પણ એમણે ‘નલદવદંતી રાસ’ દ્વારા આપણા સંશોધનમાં પ્રથમ વખત પ્રસ્તુત કર્યું. નેમિચંદ્ર ભંડારીકૃત ‘ષષ્ઠિશતક પ્રકરણ’, ‘ત્રણ બાલાવબોધ’, ‘પંચાખ્યાન બાલાવબોધ’ અને ‘વાગ્ભટ્ટાલંકાર બાલાવબોધ’ – આમ, અનેક બાલાવબોધનું પણ અત્યંત શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સંપાદન કર્યું. ખાસ તો પંચતંત્રનો મધ્યકાલીન ગદ્યાનુવાદ આપણને કેટલો વહેલો મળે છે એનો ખ્યાલ અહીં આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. ‘કપૂર્મંજરી’ કથાકૃતિને સંપાદિત કરીને એક મહત્ત્વના ચરિત્રની કેવી અભિવ્યક્તિ જૈન કર્તા દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ એનો સુંદર પરિચય એમની પાસેથી આ સંપાદનમાં મળે છે.

જૈન કૃતિની વિવિધ સ્થાનેથી હસ્તપ્રતો મેળવવી, પાઠભેદ ચકાસીને પાઠ નક્કી કરવા, અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરવો, વ્યાકરણનાં રૂપો તારવવાં અને શબ્દકોશ મૂકવો તથા કર્તાનાં જીવન અને કાર્ય વિશે વિગતો મેળવીને મૂકવી. તેમનો આવો અભિગમ શાસ્ત્રીય તો છે જ, પણ કેટલુંક પોતાની પ્રજ્ઞા-અધીતના પરિચાયક રૂપે નવું પણ આમાં ઉમેરણ દષ્ટિગોચર થાય છે. તેઓ કથાપરંપરાને ઐતિહાસિક દષ્ટિબિંદુથી ચકાસે છે અને પ્રસ્તુત કરે છે. જૈન સાહિત્યની રચનાઓમાંના ગુરુપટ્ટાવલિ,

ગચ્છપરંપરાના નિર્દેશો, રચનાસ્થાનનો નિર્દેશ - આ બધું સમય નિર્ધારણમાં કેવી રીતે ખપમાં લાગી શકે એની વિગતો પણ સદષ્ટાંત સમજાવે છે. જૈન સાહિત્યની આટલી બધી કૃતિઓ એમણે સંપાદિત કરીને જૈન સાહિત્ય પરંપરામાં સંશોધનની કેટલી શક્યતાઓ નિહિત છે અને આ પરંપરા કેવી સમૃદ્ધ છે એ વિગત પણ એમની પાસેથી આપણને જાણવા મળે છે. 'મુનિ જિનવિજયજી : જીવન અને કાર્ય' નામની પુસ્તિકા મુનિશ્રીના પ્રદાન 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ'માં વિગતે પરિચય નથી મળતો. કેસરવિમલકૃત 'સૂક્તમાળા' પણ જીવનમૂલ્યો, સદાચારને લગતા સુભાષિત કક્ષાની ૬૨૫ કડીની સુદીર્ઘ રચનાને કારણે જૈન સાહિત્યની અનોખી વિષયસામગ્રીસભર કૃતિનો પરિચય કરાવતી હોઈ એનું ઘણું મૂલ્ય છે. પચાસેક જેટલી વિપુલ સંખ્યામાં જૈન સાહિત્યકૃતિઓનું સંપાદન કરીને અજૈન વિદ્વાન જૈનસંસ્કૃતિમાં ભારે મહત્ત્વનું અધિકારપૂર્વકનું સ્થાન અને માન પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. કોઈ અજૈન દ્વારા જૈન સાહિત્ય ક્ષેત્રે વિપુલ માત્રામાં આવું અને આટલું પાયાનું પ્રદાન થયું હોય તો માત્ર ને માત્ર ભોગીલાલ સાંડેસરા દ્વારા. પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, સંસ્કૃત ઉપરાંત આગમમાં ગુજરાતના નિર્દેશો અને આગમોના સંપાદન એમ બહુ વ્યાપક રૂપનું અને વિવિધ ક્ષેત્રનું તેમનું જૈન સાહિત્ય સંદર્ભે સંશોધનકાર્ય છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી જૈનેતર સાહિત્યક્ષેત્રે પણ પ્રાચીન હસ્તપ્રતઆધારિત સંપાદનો ખૂબ જ મહત્ત્વનાં મનાય છે. ખાસ તો 'રૂપસુંદરકથા' જેવી લૌકિકકથામૂલક કૃતિનું સંપાદન અને ઓખાહરણ પરંપરાની આરંભની વીરસિંહની 'ઉષાહરણ' રચનાઓનાં સંપાદનો એમની હસ્તપ્રતવિદ્યાની અભિજ્ઞતાનાં પરિચાયક છે, 'સત્તરમા શતકના પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યો'માં વિશ્વનાથ જાની કૃત પ્રેમપચ્ચીસી, વૈકુંઠદાસ કૃત 'રાસલીલા', ગોવિંદકૃત 'મામેરું', ફૂલકૃત 'પાંડવવિષ્ટિ' અને રામભક્તકૃત 'કપિલમુનિનું આખ્યાન' ઘણી મહત્ત્વની રચના છે. માધવાનલકથા પણ મધ્યકાલીન લૌકિકકથામૂલક રચનામાં ઘણી મહત્ત્વની છે. આવી સાતેક કૃતિઓ એના વિસ્તૃત શબ્દકોશ અને પ્રારંભે મુકાવેલા અભ્યાસપૂર્ણ ભૂમિકાલેખને કારણે અભ્યાસીઓને ખૂબ જ ઉપયોગી બની રહે છે.

'દયારામ'ના જીવન અને કવનનો પરિચય કરાવતી પુસ્તિકા પણ ઘણી વિશદ છે. ચોથું મહત્ત્વનું પાસું 'વર્ણકસમુચ્ચય ભાગ-૧, ૨' ગ્રંથો છે. મધ્યકાલીન સાહિત્ય પરંપરામાં મળતા વર્ણકોનાં વિસ્તૃત આલેખનોની રચનાઓ પણ એમણે પ્રાચીન હસ્તપ્રતોને આધારે સંપાદિત કરી. વન, રાજમહેલ, રણમાર્ગ, સ્ત્રી, પુરુષ, યુદ્ધ, ભોજન, ઉત્સવ, નદી, વગેરેના અલંકારોના વર્ણકોની વર્ણનમૂલક સામગ્રી તેમના દ્વારા જ પ્રથમ વખત પ્રાપ્ત થઈ. આપણી ખાદ્યસામગ્રી, વસ્ત્ર-આભૂષણ નામકરણ, વૃક્ષનાં, પશુ-પક્ષીસૃષ્ટિનાં નામકરણ એમ આપણી સંસ્કૃતિનું અત્યંત મહત્ત્વનું પાસું આ નિમિત્તે

એમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આપણી સભ્યતા, વિકસિત સૌંદર્યદષ્ટિ અને આનંદ-પ્રસન્નતા પ્રાપ્તિ માટેની વિવિધ કક્ષાઓની વિગતો પણ આ ગ્રંથોમાંથી પ્રાપ્ત થતી હોઈને એનું મહત્ત્વ પણ ઘણું છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના હસ્તપ્રત આધારિત આ જૈનેતર કર્તાઓની કૃતિઓ વિશેનાં સંપાદનો ઐતિહાસિક રીતે પણ મહત્ત્વનાં છે. કૃષ્ણ-ભક્તિપરંપરાના સંદર્ભોને પ્રગટાવતી પાંચ-છ કૃતિઓ છે. આખ્યાન પરંપરામાં વિષયસામગ્રીની દષ્ટિએ પ્રારંભની અને આગવા સ્વરૂપગત લક્ષણો પ્રગટાવતી ચાર-પાંચ કૃતિઓ છે. વર્ણકોનાં ઉત્તમ ગદ્યમૂલક દષ્ટાંતો પૂરા પાડતી, પંચતંત્રના ગદ્યાનુવાદની અને બાલાવબોધ ગદ્યના નમૂનારૂપની એમ ત્રણ-ચાર પ્રકારે આગવી રિદ્ધિનો પરિચય કરાવતી રચનાઓને કારણે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઉમેરણરૂપ અધીત ભોગીલાલ સાંડેસરાની મોટા ગજાના સંશોધક તરીકેની મુદા સ્થાપિત કરે છે. હસ્તપ્રતવિદ્યાનું તેમનું આ પ્રદાન પ્રાચ્યવિદ્યા અને ભારતીય વિદ્યાના વિદ્વાન-તજ્જ્ઞ તરીકે ભારતમાં અને ભારત બહાર પણ તેમને સ્થાપિત કરે છે. તેમના આ ક્ષેત્રના આવા પ્રદાનની આપણે વિગતે નોંધ લીધી નથી કે મુલવણી આજ સુધી કરી નથી.

પ્રાચીન હસ્તપ્રતઆધારિત જૈન-જૈનેતર સાહિત્યનાં શાસ્ત્રીય સંપાદનોથી સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ ક્ષેત્રે પ્રદાન કર્યું પણ સાથે-સાથે ચૌદમી શતાબ્દીથી માંડીને અઢારમી સદી સુધીની ગુજરાતી ભાષાના ઐતિહાસિક વ્યાકરણ માટેની વિપુલ માત્રામાં કાચી સામગ્રી પણ તેમના દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઈ. ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીનું ‘ગુજરાતી ભાષાનું ઐતિહાસિક વ્યાકરણ’ અવલોકતાં આ વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે. એમની વિવિધ કૃતિઓમાંની આગળના ભાગે મુકાયેલી વ્યાકરણ-વિષયક નોંધને કોઈ સંપાદિત કરે તો ઐતિહાસિક વ્યાકરણ તૈયાર કરી શકાય. એમની ભાષા-વ્યાકરણ અને શબ્દ-અર્થ ચર્ચામાં એમનું પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને સંસ્કૃત ભાષાના વિકાસના તબક્કાઓનું ઊંડું જ્ઞાન પ્રગટ થતું દષ્ટિગોચર થાય છે. એમના હસ્તપ્રતઆધારિત શાસ્ત્રીય સંપાદનકાર્યની અને એમાંથી ઊપસતી ભાષા-વ્યાકરણવિષયક સંપ્રાપ્તિની મુલવણીનું એક આખું પ્રકરણ ગુજરાતી સંશોધનનો ઇતિહાસ તૈયાર થશે ત્યારે મૂકવાનું થશે.

એમના ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ક્ષેત્રના આવા વિપુલ, વ્યાપક અને વૈશ્વિક સ્તરે ઉદાહૃત કરવા જેવાં કાર્યોનો અલ્પ પરિચય અને મૂલ્યાંકનપરક વિદ્યાનો ઊંડા અધ્યયન અને સ્વાધ્યાયના નિષ્કર્ષ પ્રકારે તારણો રૂપે અહીં મેં પ્રસ્તુત કર્યાં છે. એટલો બધો વિગતથી વિશ્લેષણમૂલક વિશદ અભ્યાસ એના વિશે આપણે ત્યાં થયો ન હોઈને એમના પ્રદાનનું પૂરું ચિત્ર આપણી સમક્ષ નથી. મારા ધ્યાનમાં પ્રાચ્યવિદ્યા ક્ષેત્રે એક વ્યક્તિએ વિવિધ વિદ્યાશાખામાં એમના જેટલું પ્રદાન કર્યું હોય એવું કોઈ ઉદાહરણ નથી. એમના વિશે ઊંડાણથી અભ્યાસ હાથ ધરતાં જ એમની ખરી મહત્તા મને પણ સમજાઈ. એમના અનુવાદકાર્યનું, ભાષાવિજ્ઞાન અને વ્યાકરણક્ષેત્રનું પ્રદાન પણ

અવલોકાયું નથી. એના વિશે થોડી વિગતો પણ અહીં મૂકવા ધારી છે. એ અવલોકીએ.

(૫) ભાષા-વિજ્ઞાન, અનુવાદ અને હિન્દી-અંગ્રેજી ગ્રંથોની વિશિષ્ટતા :

ભોગીલાલ સાંડેસરાની ભાષાવિજ્ઞાન ક્ષેત્રની સેવાઓ અવલોકીને તેઓની કામગીરીને સુનીતિકુમાર ચેટર્જી જેવા વિશ્વખ્યાત ભાષાવિજ્ઞાનીએ એને પાયાનું કાર્ય ગણાવ્યું છે. ‘ભારતીય આર્યભાષા અને હિન્દી’ ભારતીય ભાષાવિજ્ઞાનના, ભાષાકુળના અભ્યાસ સંદર્ભે ભારે મહત્ત્વનું છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઠક્કર વસનજી વ્યાખ્યાનમાળા નિમિત્તે અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોનો ગ્રંથ ‘શબ્દ અને અર્થ’ પણ વ્યુત્પત્તિ, શબ્દચર્યા અને રૂપચર્યા વિષયે મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યનો એમનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ તેમને ભારે મદદે આવ્યો જણાય છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલા ‘Progress of Prakrit and Jaina Studies’ પ્રાકૃતના વિકાસના તબક્કાઓનો પરિચય કરાવતો ગ્રંથ છે. વિશ્વના અભ્યાસીઓ આ ગ્રંથને હાથપોથી તરીકે ખપમાં રહે એ પ્રકારનો છે. એવો જ આવકાર્ય થઈ પડ્યો છે તેમનો બીજો ગ્રંથ ‘Lexicographical Studies in Jaina Sanskrit’. ઉપરાંત ‘Literary Circle of Mahamatya Vastupal and its Contribution in Sanskrit Literature.’ પણ પ્રાચ્યવિદ્યાના અભ્યાસીઓનો સંદર્ભગ્રંથ સમાન જણાયો છે. એમના અનેક અંગ્રેજી લેખોની પણ વિશ્વના સુખ્યાત વિદ્વાનોએ પોતાના સંશોધનમાં નોંધ લીધી હોય કે ઉદાહૃત કર્યા હોય એવાં પણ ઘણાં દૃષ્ટાંતો છે.

હિન્દી ભાષામાં રચાયેલ ‘હેમચંદ્રાચાર્ય કા શિષ્યમંડલ’ અને ‘વસ્તુપાલ કા વિદ્યામંડલ’ પણ ભારે પ્રખ્યાત છે. ભારતના અભ્યાસીઓમાં ભોગીલાલ સાંડેસરાને ઝાઝી સ્વીકૃતિ આ અંગ્રેજી અને હિન્દી ગ્રંથોમાંથી થઈ છે. ગુજરાતી વિદ્વત્તાની ઓળખનું પ્રતીક, ગુજરાતની વિદ્યાકીય ગરિમા અને ગૌરવનું દૃષ્ટાંત ભોગીલાલ સાંડેસરા છે. આપણે આ વિષયમાં થોડુંઘણું કાર્ય કરીને ક્રિયાશીલ રહીએ છીએ અને છતાં ખૂબ રોકાયેલા રહેવાનો અનુભવ કરીએ છીએ, ત્યારે એ સમયે સતત વિદ્યાકીય અધ્યયનમાં ખૂંપેલા રહીને, કાર્યરત રહીને તેમણે આપેલું સમયદાન ગુજરાતી વિદ્યાજગતને બહુ મોટું ગૌરવ બક્ષનાર બાબત છે.

* * *

ભોગીલાલ સાંડેસરા તરુણાવસ્થાથી અધ્યયન, અધ્યાપન અને સંશોધન ક્ષેત્રે જ સમર્પિત રહ્યા. પાટણ, અમદાવાદ, વડોદરા અને અમેરિકા – જ્યાં રહ્યા ત્યાં પોતાના બધા જ સમયે અધ્યાપન, ચિંતન અને સંશોધનકાર્યમાં જ વ્યસ્ત રહ્યા. એમના પચાસેક જેટલા પ્રકાશિત ગ્રંથોની પાછળની કર્તાસૂચિ અને કૃતિસૂચિની સંખ્યા સહસ્રાધિક છે. આમ, મધ્યકાલીન ગુજરાતના રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક ઇતિહાસ ક્ષેત્રે

સહસ્ત્રાધિક કૃતિઓ-કર્તાઓના સંદર્ભથી એમણે જે શોધ્યું, તારવ્યું અને મૂલવ્યું એ આપણી આપઓળખનો સાક્ષાત્કાર છે. એ સાક્ષાત્કાર આપણી ભાષાના મનીષીને સંશોધન ક્ષેત્રે મૂર્ધન્ય સ્થાને સ્થાપી આપનારી સાંસ્કૃતિક ઘટના છે. યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપકપદેથી અને પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના નિયામકપદેથી તેમણે સામયિક-સંપાદન, ગ્રંથશ્રેણી-સંપાદન, સંશોધન-પ્રકલ્પમાં કામગીરી, હસ્તપ્રત-સંપાદન અને ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ તથા મધ્યકાલીન સાહિત્યક્ષેત્રે સંશોધન-વિવેચનથી ક્રિયાશીલ રહીને સંશોધનમૂલક વાતાવરણનું નિર્માણ કર્યું. એમણે ભારે વિદ્વતાપૂર્ણ રીતથી બહુવિદ્યાશાખાકીય અને બહુભાષાકીય અભિજ્ઞતા અને અભિગમ સંશોધનક્ષેત્રે પ્રયોજ્યાં અને જે કંઈ પ્રદાન કર્યું એ ગુજરાતનું ગુજરાતને જ કે માત્ર ભારતને નહીં પણ વિશ્વને પ્રદાન છે.

૧૮

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

૨૦૧૩, સોહમ, રમાવાડી, ખોડપરા મેઈન રોડ, જેતપુર, પૃ. ૪૬૪, રૂ. ૪૫૦/- (૨૬૩) આયના મહેલ : સંકલન : પ્રમોદકુમાર જેઠી, ૨૦૧૩, મહારવ ઓફ કચ્છ, આયના મહેલ ટ્રસ્ટ, ભૂજ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૪૦/- (૨૬૪) સ્ત્રી ઓળખ વગરનું અસ્તિત્વ : અનુ. જયા જાની, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૦૮, રૂ. ૧૭૫/- (૨૬૫) મારા બાળપણના દિવસો : નસલીમા નસરીન, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૩૩૬, રૂ. ૨૭૫/- (૨૬૬) સાઠ સેકન્ડનું અજવાળું : વીનેશ અંતાણી, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૭૫/- (૨૬૭) રેર્વાલ્યુશન ૨૦૨૦ : અનુ. વર્ષા પાઠક, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૪૮, રૂ. ૧૫૦/-

‘હૈયે પગલાં તાજાં’ સ્મરણકથાનું ગદ્યવિધાન | સિલાસ પટેલિયા

‘હૈયે પગલાં તાજાં’ : મનસુખ સલ્લા, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, પ્ર.આ. ૨૦૧૧, પૃ. ૨૪૦, ક્રિ. ૩. ૧૭૦/ -

‘હૈયે પગલાં તાજાં’ એ શૈશવકાળને આલેખતી, શ્રી મનસુખ સલ્લાની સ્મરણકથા છે. શૈશવનો વિસ્મયલોક અહીં બરાબર ઉઘાડ પામ્યો છે. સાવરકુંડલા તાલુકાનું નેસડી ગામ સર્જકનું વતન. દોઢેક દાયકો ત્યાં ગુજાર્યો. એ કાળખંડનાં સ્મરણોની વિવિધરંગી ભાત જે ગદ્યમાં અંકન પામી છે, એની વિશિષ્ટતાની થોડીક ચર્ચા અહીં કરવી છે.

જુદા જુદા પ્રસંગો, સ્મરણો અને સમયસંદર્ભ અહીં અનેક વિશિષ્ટ શબ્દોથી બંધાયેલાં વાક્યોમાં વ્યક્ત થતાં, ભાવકચિત્ત અનેરા સર્જનાત્મક આનંદથી રોમાંચિત થઈ ઊઠે એવી એની સર્જનશીલતાની લીલા છે. સદષ્ટાંત જોતાં એ સ્પષ્ટ થશે.

વતનની શેલ નદી વિશે લખે છે :

‘... શેલ ઉનાળામાં સુકાતી સુકાતી શેવાળ બની જાય ને તેનીય પોપડી વળી જાય તે અમને બહુ વસમું લાગતું. અમારા કોઈ મિત્રને ટી.બી. થયો હોય તેવું લાગતું. અને ચોમાસામાં વર્ષાના આગમન સાથે જાણે શલ્યાની અહલ્યા થઈ હોય તેમ શેલ ફરી સજીવન થાય ત્યારે અમારા પ્રાણમાં પણ કશુંક ધબકવા લાગતું.’ (પૃ. ૦૩). આમાં નદી સાથેની આત્મીયતાનું સંવેદન છે. શબ્દક્રમ પણ જુઓ, પહેલાં ‘ઉનાળો’ પછી ‘સુકાતી સુકાતી’ – તાપ પડે ને ધીરે ધીરે સુકાવાની પ્રક્રિયા ચાલુ થાય, અહીં આવર્તનમાં એ સૂચિત થાય છે ને ક્રિયા પ્રત્યક્ષ થાય છે. સુકાવાની એ ક્રિયા ‘શેવાળ’થી વિશેષ ઘનીભૂત થાય છે કેમ કે શેવાળ બાઝે, એ પણ સુકાય જ, એની પણ ક્રિયા ‘પોપડી’ વડે પ્રત્યક્ષ થાય છે. આમ શેવાળથી પોપડી સુધીની ક્રિયા, મરણોન્મુખ સ્થિતિનો સંકેત કરે છે, એ ક્રિયાને માનવભાવનો સંદર્ભ ‘મિત્ર’ના સંદર્ભથી મળે છે. એ જમાનામાં ગામડાગામમાં ટી.બી.નો ભારે ભય. એથી મરણસૂચક બની રહે છે, તો પ્રભાવક પણ લાગે છે ને એ કાળની પ્રજાકીય માનસિકતા પણ રજૂ કરે છે. જાદુ તો જુઓ ! મરણવત્ એ સ્થિતિ, પથ્થરવત્ પણ છે, એનો સંદર્ભ શલ્યા જે મૂળ તો અહલ્યા છે, એના વડે તાજો થાય છે. જળ અડે છે ને જાદુ થાય છે. જળ જીવન છે. રામનો સ્પર્શ શલ્યામાં પ્રાણસંચિત કરે છે ને એ અહલ્યા થઈ જાય છે એમ જ શેલનદી પણ ચોમાસે પાછી સજીવન થાય છે, એનો રોમાંચ પણ કેવો ! સર્જક એમ કહે છે કે અમારા પ્રાણમાં પણ કશુંક ધબકવા લાગતું ત્યારે ભાવકને એ વાતની પ્રતીતિ અવશ્ય થાય છે કે શેલ સુકાતી ગઈ, એમ સર્જકની મનની દશા પણ થતી ગઈ ને જળથી જેમ એ સજીવન

થઈ, એમ પ્રાણમાં ધબકવા લાગ્યું કશુંક ! આ છે ઘેરી તદ્દુપતા. થોડાક વિશિષ્ટ શબ્દસંદર્ભો આપણને ક્યાં ક્યાં લઈ જાય છે. શેલનું સ્મરણ, એનો એક સમય, અહલ્યાનો પ્રાચીન સમય સંદર્ભ ને વર્તમાનમાં પુનઃ જો સ્મરણલીલાનું આવર્તન ! આમ, ત્રણ સ્તરે સમયલીલા, શબ્દ વડે પ્રગટ થતી અનુભવવા મળે છે.

લગ્નપ્રસંગનું એક ચિત્ર :

‘... ખ્યાલ કોઈકમાં રોપીને કન્યાઓ ત્રાંસી આંખે, છૂપી નજરે, સખીની પાછળ ઊભાં રહીને કોઈકમાં હૈયું સ્થિર કરી લેતી, પછી બીજા દિવસે સાતમા આસમાનેથી ધરતીની ધૂળ ઉપર આવી જવાનું હોય.’ (પૃ. ૨૨). આમાં તળપદ ગ્રામચેતના જીવંત થઈ ઊઠી છે. કન્યાઓનો ઉમંગ પ્રત્યક્ષ થઈ ઊઠ્યો છે. જીવનનો રાગ કેવો છે એનું રમૂજ મધુર આ ચિત્ર ગતિશીલ પણ એટલું જ છે. ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા વડે એ રજૂ થયું છે. ‘હૈયું સ્થિર કરવું’, ‘ખ્યાલ કોઈકમાં રોપવો’, ‘સાતમા આસમાનેથી’, ‘ધરતીની ધૂળ...’ આ વિધાનો ઓછા શબ્દોમાં ભાવના ઉછાળને સચોટપણે વ્યક્ત કરે છે. આવા પ્રસંગો જ બહેનો માટે આનંદઉત્સવ ! એ અંગે સર્જક કહે છે : ‘બહેનોની જિંદગીની કવિતા ગમે તેટલી મધુર હોય, પરંતુ ગ્રામજીવન તો એમના પગની પિંડી ઉપર જ ઊભું હતું. તેમને માટે આવાં નિમિત્તો માયાબૂડ ડૂબેલાને ઘડીક ડોઠું કાઢીને કાંઠાની હરિયાળી જોવા મળે એવાં પ્રસન્નકર બની રહેતાં.’ (પૃ. ૪૩). એક સમયની આ મુદ્દામાં બહેનોની સ્થિતિનું જીવંત નિદર્શન પૂરું પાડે છે. આજે એમાં પરિવર્તન આવેલું જોવા મળે. ‘પગની પિંડી ઉપર’માં સતત ખડે પગે કામ કર્યા કરવાનો સંદર્ભ છે. પછીના વિધાનમાં ત્રણ સ્થિતિનું સુંદર વર્ણન છે. ‘માયાબૂડ ડૂબવું’, ‘ઘડીક ડોઠું કાઢવું’, ‘કાંઠાની હરિયાળી’ જોઈ લેવી. આમાં સર્જનાત્મક ગદ્યના વિસ્મયજન્ય ઉન્મેષો જોવા મળતાં, આનંદ થાય છે. ત્રણ ક્રિયા, ત્રણેયની ગતિ ને અંતે જતાં ‘કાંઠાની હરિયાળી’ જોવાની ઘટનામાં જીવનના આનંદને માણવાનો પ્રતીકાત્મક સંદર્ભ સાંપડે છે. ત્રણ જ શબ્દો, ત્રણ વાક્યો પણ નહિ ! બહેનોનું ગ્રામજીવન કેવું હતું એ બરાબર ચિત્રિત કરી દે છે. બહેનોના ભણતર અંગેનું વળી માર્મિક ચિત્ર છે : ‘ઉજળિયાતની દીકરીઓ હજુ ભણતરના સાત કોઠા વટાવે, પરંતુ મહેનતકશ ખેડૂત કુટુંબની દીકરી તો ભણી તો ભણી, નહિ તો છાણવાસીદામાં પરોવાઈ જાય.’ (પૃ. ૫૦). વર્ગવિષમતા અને તદનુષંગે આવતી ગરીબાઈનું સૂક્ષ્મ ચિત્ર પણ આમાં છે તો ‘ભણતરના સાત કોઠા’ વાક્યસંદર્ભમાં એ કાળે બહેનો માટે ભણતર કેવું અઘરું હતું એ દર્શાવે છે અને તે પણ એક વર્ગ માટે સીમિત. ખેડૂતની કન્યા તો ‘ભણી તો ભણી...’ આમાં નિસાસાનો, શિથિલતાનો ભાવ પણ ઘુંટાયો જ છે. એની દશા કેવી ? એ ના ભણી તો ‘છાણવાસીદામાં પરોવાઈ જાય.’ બે પ્રયોગો છે, એકમાં એનું નિત્યકામ અને બીજામાં એમાં જ ઓતપ્રોત થઈ જવું – એ ભાવ છે જાણે એ જ જીવન !

કેટલાંક વાક્યોને જોઈએ –

નદીના પાણી સંદર્ભે એક વાક્ય છે :

‘એ કાળે એ પણ ભાન નહોતું કે પૂરના લોઢ ક્યારે આવી જાય...’ (પૃ.૩)
આમાં પાણીની ગતિ ‘લોઢ’ શબ્દ પ્રત્યક્ષ કરે છે.

‘... ઝીણાં છાંટણાં ચાલુ હોય ત્યારે કોથળાનો સૂંઢિયો કરીને xxx નદીએ પહોંચી જવાતું.’ (પૃ. ૩). આમાં ગ્રામજીવનનું અભાવગ્રસ્ત ચિત્ર તો છે જ કે કેવી ગરીબાઈ હતી ! સાથે સાથે બાળસુલભ આનંદમસ્તીનું લીલયારૂપ ચિત્ર પણ છે જે બરાબર તાદ્દશ થાય છે.

‘આખું ઘર એક પગે હોય. તેમાં ચહેરો ઘંટીઘોબાવાળો થઈ જાય.’ (પૃ. ૩૬). આ વાક્યમાં ગામડાગામમાં એ જમાનામાં શીતળાના રોગનો કેવો ભય હતો એનું નિદર્શન છે. ‘એક પગે’માં લોકો કેવા ઘાંઘા થઈ જતા એનું ચિત્ર છે તો એ વેળા ઘંટીનું ચલણ હતું. ઘંટીનું પડ ટંકાવ્યું હોય તો ઘોબા ઘોબા ઊપસ્યા હોય. શીતળામાં ચહેરો એવો થઈ જતો. ભયજન્યચિત્ર અહીં સહજ જ રચાયું છે.

‘જાણે અડી શકાય તેવો ઘન અંધકાર ઘુવડના અવાજથી હથોડાની જેમ ટિપાતો હોય તેવો લાગતો.’ બાળસહજ બીકનો સૂક્ષ્મભાવ તો આમાં છે જ, સાથે સાથે પ્રગાઢ અંધકાર, ઘુવડનો અવાજ ને સન્નાટો – બીકાળવું વાતાવરણ રચે છે.

અંધકારસૂચક બે ચિત્રો :

... અંધકાર બધે પથરાઈને પડ્યો હોય. જાણે કાળા રૂનો મોટો ડુંગર’ (પૃ. ૭૭). આમાં પડ્યાની સ્થિતિ અલસતાદર્શક છે. એને ‘ડુંગર’ વધારે ઘેરી બનાવે છે ને બંનેની આવી ઉપસ્થિતિ સ્વયં અંધકારને ઘેરો બનાવી દે છે.

‘આમેય સાંજ પડ્યા પછી ગામમાં દીવા કે ફાનસનું સ્થાન કપાળના ચાંદલા જેવું.’ (પૃ. ૭૭). ગ્રામજીવનમાં ‘ચાંદલા’નું સ્થાન પણ અદકરું. સુંદરતા અને સંસ્કૃતિગત સંદર્ભે, તો એ જમાનામાં દીવો કે ફાનસ પણ ગ્રામજીવનનું જ એક અંગ. ઘેરો અંધકાર. અંધકારને માથે ચાંદલો હોય એવો દીવો. શોભા તો ખરી જ, પણ અંધકારનું આ ચિત્ર સ્પૃહણીય પણ બની રહે છે. બહુ જ સુરુચિપૂર્ણ ને રસાળ ચિત્ર છે.

વાર્તાકાર ડાહીમાના સંદર્ભમાં વાત કરતાં સર્જક લખે છે : ‘અમે એમની પાસે સોયમાં દોરો સીધો રહે એમ સીધા રહેતા. ‘તો વાર્તા ઢાંભળવા નૈ મળે – આ એક જ વાક્ય ચાબુક કરતાંય વધારે અસરકારક રહેતું. અમે એ દિવસોમાં સીધી લીટીના બની રહેતા.’ (પૃ. ૮૧).

આમાં ડાહીમાના વ્યક્તિત્વની કડક મુદ્રા અંકિત થઈ છે. ‘સોઈ’, ‘ચાબુક’ અને ‘સીધી લીટી’ આ ત્રણેય સંદર્ભોનું કલાત્મક ગૂંઢન સર્જનાત્મક વાક્યવિન્યાસ રચે છે. મૂળ વાત તો શિસ્તમાં રહેવાની છે. ના રહો તો વાર્તા સાંભળવા ના મળે. બાળકોનો બાળવાર્તારસ પણ કેવો કે એ સરખા જ રહે ને વાર્તા સાંભળવા ના મળે તો કેમ ચાલે ? ડર લાગે કે નહિ મળે તો ? ‘ચાબુક’ના સંદર્ભથી એ ડર પ્રત્યક્ષ થયો છે.

હાસ્યજન્ય સ્થિતિ, હળવાશ – રમૂજ જન્માવે એવું વાતાવરણ પણ અહીં ગદ્યની

અનોખી ભાતથી સર્જાય છે, એની મજા છે. ઠેર ઠેર એ છે, બેત્રણ ઉદાહરણ જોઈએ :
'લગ્નનો લહાવો' નિબંધમાં વર્ણન આવે છે -

‘વરરાજા અમારાથી સહેજ મોટો હોય. એ ત્રાંસી આંખે વધૂને જોતાં જોતાં, બેય ગલોફે પાન ચડાવ્યાં હોય તેનો રેલો હોઠ બહાર આવી જાય તે વચ્ચે લૂછતો હોય.’ (પૃ. ૧૮).

‘ગઈ કાલની સુગરીના માળા જેવા વાળવાળી છોકરીને એક દિવસમાં ૧૦-૧૫ વર્ષ વધી ગયેલી જોઈ રહેતા.’ બંને ચિત્રો વર્ણનછટાના જોરે એકદમ જીવંત બની રહ્યાં છે. હાસ્યનું ભાજન પણ આ ચિત્રો બન્યાં છે.

‘લગ્નની ભાતીગળ બાજુઓ’માં લગ્નપ્રસંગનું જ રમૂજચિત્ર છે. બળદગાડામાં જવાનું હોય ને માર્ગ ધૂળીયો હોય તો શી દશા થાય ! જુઓ :

‘ધૂળ એટલી ઊંડે કે શંકરના ગણ જેવા લાગીએ. ખાડા આવે, પથ્થર આવે, આખું શરીર ખંડાય. પાંપણથી કપડાં સુધીનું રંગાઈ ગયેલું...’ ગતિશીલ ચિત્ર જે રીતે વર્ણવાયું છે એ સહજ હાસ્ય જન્માવે છે ને એની ભીતર ગ્રામજીવનની એ કાળે જે વાસ્તવિકતા હતી, એને પણ ચિત્રિત કરે છે.

‘ઘર બહાર જતી વખતે બહુ જરૂર હોય તો ફાનસ સાથે હોય. પરંતુ એને રિસાવાની બહુ ટેવ. વાતવાતમાં વાંકું પડે. જોરથી પવન આવે તો ઠરી જાય.’ (પૃ. ૭૬). એ કાળે ને ક્યાંક આજેય ફાનસ ગ્રામસંસ્કૃતિનું જ અંગ ! એ વારેવારે બગડેય ખરું, એ સ્થિતિનું અહીં રમૂજજન્ય નિદર્શન છે. સજીવારોપણ અલંકરણ આ ગદ્યને વિશિષ્ટ બનાવે છે કેમ કે એના વડે જ ‘રિસાવાની ટેવ’, ‘વાંકું પડે...’, ‘ઠરી જાય’ શબ્દપ્રયોગો ક્રમશઃ વણાતા આવ્યા છે. અલંકરણની આવી યોજના પણ સર્જનાત્મક શક્તિને જ પ્રગટ કરે છે.

‘ભવાઈની જીવંત સૃષ્ટિ’ પ્રકરણમાં ભવાઈના ખેલની મજાની વાતો કરી છે. એમાં આવતો આ સંદર્ભ જુઓ, રમૂજ-હાસ્યથી ભરેલો છે.

‘ક્યારેક ગાયન અને કટમાં કલાક દોઢ કલાક ખેલ ઊભો રહી જાય. એ ગાળામાં રાણકદેવી અને રા’ખેંગાર એક બાજુ ભેગા બેસીને બીડી પીતા હોય કે સિદ્ધરાજ પેટ્રોમેક્સને હવા ભરતો હોય...’ (પૃ. ૮૩). આંખ સામે બે દશ્યો રચાય છે : એક, ખેલમાં જે ભૂમિકા ભજવે છે એ અને બીજું દશ્ય, એ જ ગંભીર પાત્રો આ સમયે સામાન્ય માનવીની જેમ વર્તન કરતા હોય એ સ્થિતિ - આપણી સામે બંને ચિત્રો આવે છે ને તો જ હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય ને એ થાય છે કેમ કે રાગ રા’ખેંગાર કે સિદ્ધરાજ એ ક્ષણે ભૂમિકાની બહાર આવી વર્તે છે, એ વર્તન - ક્રિયાકલાપો સ્વયં હાસ્ય જન્માવે છે. સર્જકની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિનું પણ આ વર્ણન દ્યોતક છે જ. બાળસુલભ રમતનું વર્ણન જુઓ :

‘અમારી રમતોમાં ઠીકરું મોહનથાળ બની શકતું. માથે ટોપી પહેરવાથી બાપુજી બની શકાતું. કોઈનાં તૂટેલાં ચશ્માં પહેરવાથી દાદાજી બની શકાતું.’ (પૃ. ૧૦૫).

પદાર્થજગતનું આમ રૂપાંતરણ થતું રહે એમાં જેટલું લાલિત્ય છે એટલી જ હળવાશ પણ છે ને આ થયું છે ગદ્યભાતથી ! ઠીકરું, ટોપી કે ચશ્માંનો સુંદરતમ વિનિયોગ છે !'

એ જમાનાની ટોકિઝના ચિત્રમાં પણ રમૂજ છે :

‘... મચ્છર કે માંકડનો ચટકો ફિલ્મની દુનિયામાંથી વાસ્તવની દુનિયામાં લાવી દેતો. ફિલ્મની ટિકિટના પૈસા આપવા પડ્યા હતા, પરંતુ ચટકા મફતમાં મળતા.’ (પૃ. ૧૦૮)

આમાં ‘ફિલ્મની દુનિયા’નો ચટકો પણ છે ત્યાં મજાનો સંદર્ભ છે. મચ્છરનો ચટકો વળી જુદો, જે એ ફિલ્મી દુનિયામાંથી, એના ચટકામાંથી વાસ્તવદુનિયામાં લાવી દે છે. એક ચટકા એટલે કે મજા માટે પૈસા અને બીજા ચટકા કે ચટકો મફતમાં ! ભાષા પાસેથી લાઘવથી લીધેલું આ કામ, જીવનની વાસ્તવિકતા અને માનસિકતાને પણ ચિત્રિત કરે છે.

કેટલાંક વિલક્ષણ શબ્દોથી મંડિત વાક્યોમાં પણ ગદ્યની વિલક્ષણતા અનુભવવા મળે છે.

‘પતાસાં વહેંચ્યાં તે લઈને અમે હડૂડાટ કરતા ઘર તરફ દોડ્યા.’માં ‘હડૂડાટ’ ગતિ તથા આનંદ સૂચિત કરતો શબ્દ છે.

‘નેસડી ગામની ખ્યાતિ જ એના આંબેરણ માટે હતી. આંબાનું ગામ ગણાતું’ આમાં ‘આંબેરણ’ શબ્દ.

‘મારા મિત્ર કાનજીનું તાકોડી તરીકે માન હતું.’ આમાં ‘તાકોડી’ શબ્દ.

‘ચીભડાંના વેલામાં હાથ નાંખી નાનાં કૂણાં આરિયાં ખોળીએ.’ વાક્યમાં ‘આરિયાં’ શબ્દ.

આવા તો અઢળક શબ્દો અનેક વર્ણનોમાં છે. કેટલાક શબ્દો તો બદલાયેલા જીવનસંદર્ભમાં નવી પેઢીને ન સમજાય પણ સર્જક એ શબ્દોને ગદ્યમાં વણી લઈને એ સમયખંડને પ્રત્યક્ષ તો કરે જ છે, સાથે સાથે આવો શબ્દવૈભવ જીવંત પણ રાખે છે. ‘નેવાંની ધાર’, ‘ખુતામણી’, ‘દોથો ભરીને’, ‘લાકડિયા તારની જેમ’ (એટલે મુખોમુખ), ‘ગામાયત કામ’, ‘ગાંધીનો પવન’, ‘માથાકઢા ગણાતા’, ‘ફાસરા’, ‘લોંઠકા’, ‘પૈસાભાર ખોટું ના કરે’, ‘ગારિયું અંબાવવું’, ‘પાણી અંબાવવું’, ‘દોથો દોથો બળતણ ઓર્યા’, ‘વાતુંના હિલોળા થાય’, ‘છાતીની કસું ફાટે’, ‘પરવાહ માગવો’, ‘બળતણ ઓરવા...’, ‘ટકટકારો...’, ‘ગૂંફણીયા મારતી’, ‘રાભડાં જેવા’, ‘ગલૂડિયું દોતી લીધું’, ‘બડબડિયાં બોલે’, ‘ધૂળના ધક્કા’...

આ બધા શબ્દો ગ્રંથમાં જે આસપાસના સંદર્ભો સાથે વણાયા છે, એ તો એ સંદર્ભો જોવાથી જ સમજાય. અહીં તો માત્ર ઉલ્લેખ કરીને એ દર્શાવ્યું છે કે આ

શબ્દવારસો કેટલો મૂલ્યવાન છે. એમાં સમયસંદર્ભ, સંસ્કૃતિકથા તથા ગ્રામજીવનના કેવા કેવા સંદર્ભો પડેલા છે ! આ કામ સર્જક જ કરી શકતો હોય છે. કોઈ શબ્દકોશ રચનાર તો આ શબ્દોના અર્થ આપીને અટકી જશે, એની પાસે તો એ જ અપેક્ષિત છે ને ! જ્યારે સર્જક એ શબ્દોને પ્રાણવંતા બનાવી દે છે. આ સર્જકે એ કર્યું છે.

સર્જક અચ્છા ચરિત્રકાર પણ છે. ‘જીવંતર નામે અજવાળું’ એમનો ચરિત્રચિત્રોનો ગ્રંથ છે. ચરિત્ર ચિત્રઆલોખન એમનો નિજી રસ છે. આ ગ્રંથમાં પણ માતા, દાદીમા, સ્વજનો તથા અમીનાબીબી, જીવાકાકા, સોંડાબાપા, અન્ય ભેરુઓ આદિનાં રેખાચિત્રો ખૂબ જ રસાળ થયાં છે, એમાં જે ગદ્યભાત છે એ વળી અનોખી છે. એમાં સર્જકની સંવેદનપટુતા તારસ્વરે પ્રગટ થઈ છે. જે ગદ્યવળોટો ત્યાં છે એ પણ વિલક્ષણ છે. એકબે નમૂના –

‘વહાલના દરિયા જેવાં કમુભાભીનો ચહેરો સુકાઈ ગયેલી ખાડી જેવો થઈ ગયો હતો.’

‘દરિયો’ ને ‘ખાડી’ લગોલગ મૂકીને માનવહૈયાની વેદનાને કેવી મૂર્ત કરી છે ! જીવાકાકા વિશે લખે છે : ‘... ભણેલા તો સહી કરવા જેટલું. ગણતરીના પાકા. ધાર્યા દાણા લાવવામાં માહેર.’ આ સોંસરવાં વાક્યો કેવાં સૂત્રાત્મક છે !

અમીનાબીબી માટે લખે છે : ‘... જિંદગીના ચાસથી ખેડાયેલો ચહેરો હતો.’ ‘અમીનાબીબીની જીભે મધનો કૂપો.’ ‘ઘેર ઘેર ફરે એટલે હરતો – ફરતો માહિતીભંડાર.’

સેવાદાસબાપુ માટે કહે છે : ‘સેવાદાસબાપુના વ્યક્તિત્વની નિર્મળતા ચાંદની જેવી શીતળ અને સૌમ્ય.’

દાદીમા વિશે લખે છે : ‘એમના હાથ જાણે દમયંતીના અમૃતસ્રવિયા હાથ હોય તેમ બધું સભર કરી દેતા.’

આ વાક્યોમાં કેટલી બધી સર્જનાત્મકતા છે ! ભાષાની ગુંજાઈશનો સર્જકે બરાબર તાગ કાઢ્યો છે. ભારોભાર લાઘવ છે. જે કંઈ કહેવું છે એ આ રીતે કેટલી પ્રભાવકતાથી કહેવાયું છે ! તાજજુબ થઈ જવાય એવું ભાષાકર્મ છે, આપણે તો લંબાણભયે માત્ર થોડાંક વાક્યો જ જોયાં છે.

આ સ્મરણકથા સંવેદનના ઝીણોરા તારથી, અત્યંત કાળજી સાથે વણાતી આવી છે. એથી જ ઝીણી ઝીણી વિગતો, સમાજદર્શન કે સંસ્કૃતિ આદિની વાતો આસ્વાદ્ય બની છે. વહી ગયેલો સમયખંડ સર્જકે આવી ગદ્યલીલા વડે આપણી સામે પ્રત્યક્ષ કર્યો છે ને એના વડે આપણે પણ આપણા આવા જ સ્મરણલોકમાં રમમાણ થઈએ છીએ, એ છે આની વિરલ કહી શકાય એવી સિદ્ધિ !

‘માતૃભાષાપ્રબોધ’ વિશે | યોગેન્દ્ર વ્યાસ

[‘માતૃભાષાપ્રબોધ’ : સંપાદક – પિંકી યજ્ઞેશ પંડ્યા, પ્રકા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ (ત્રિમાસિક પત્રિકા) પ્રથમ અંક તા. ૨૧ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૨, પૃ. ૩૨, છૂટક કિંમત : રૂ. ૨૦/-, વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૬૦/-]

‘દીસે અરુણું પ્રભાત’. પ્રબોધ એટલે જાગૃતિ. ગુજરાતી પ્રજામાં પણ માતૃભાષાની જાગૃતિ આવેલી જોઈ નર્મદ તો ખરો જ, પણ નરસિંહ અને કવિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય પણ હરખાતા હશે.

‘માણસ સામાન્ય રીતે દરેક વસ્તુનું મૂલ્ય પૈસાથી આંકે છે’ (–સંપાદકીય). એમાંય ગુજરાતી પ્રજા તો એ માટે જગજાહેર છે. પણ કાર્લ માર્ક્સે વસ્તુના વિનિમય મૂલ્યની સાથે વપરાશમૂલ્યની વાત પણ કરી હતી અને હીરા, મોતી, સોનું, ચાંદીનું વિનિમયમૂલ્ય ઘણું છતાં હવા-પાણીની તુલનાએ વપરાશમૂલ્ય સાવ ઓછું જ્યારે હવા-પાણીનું વિનિમય મૂલ્ય સાવ ઓછું જ્યારે વપરાશમૂલ્ય ઘણું ઘણું વધારે એ સમજાવ્યું હતું. ગુજરાતી પ્રજાને માતૃભાષાના વપરાશ મૂલ્ય વિશે જાગૃત કરવાના આ પ્રશ્ન પ્રયત્નને આવકારીએ.

ગુજ. સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ પદ્મશ્રી સ્વ. ભોળાભાઈ નોંધે છે, ‘માતૃભાષા આપણા સાંસ્કૃતિક જીવનના ઉછેરમાં આધારભૂમિ છે, જેમાં વ્યક્તિ તરીકેની આપણી અસ્મિતા મૂળિયાં નાખે છે. માતૃભાષાની આધારભૂમિ વિના આપણે મૂળિયાં વિનાના થઈ જઈએ.’

‘માતૃભાષાને જિવાડશો, તો માતૃભાષા તમને જિવાડશે’ એ લેખમાં પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (ઈ. સ. ૧૯૦૮)ના પ્રમુખશ્રી સ્વ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈના આ શબ્દો ટાંક્યા છે, “અંગ્રેજી શાળાઓમાં અપાતું અંગ્રેજી ભાષા સિવાયનું સર્વ જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષામાં અપાતું જોઈએ.... (તો) વિદ્યાર્થીઓને પડતો શ્રમ કમી થઈ શાળાઓમાં ભણતા દરેક યુવાનના આવરદાનાં કમીમાં કમી બેચાર અમૂલ્ય વર્ષ ઊગરે એટલું જ નહીં, પણ આપણાં બાળકોનાં તનની, મનની ને હૃદયની શક્તિઓનો ઉકેલ ઘણો સારો થાય.” તેમણે એ પણ નોંધ્યું છે કે, ‘જે લોકો પોતાની ભાષા છોડીને અન્ય ભાષામાં વિશેષ કામગીરી કરે છે, તેઓ વધારે અનુકરણાત્મક બની જાય છે અને ઓછા સર્જનાત્મક સંશોધનાત્મક રહે છે.’

‘માતૃભાષાનો આત્મા’ એ લેખમાં શ્રી યોગેન્દ્ર વ્યાસે લખ્યું છે કે, ‘માની કૂખે જન્મ લીધો, આ જગતમાં પ્રવેશ્યાં ને શબ્દએ આપણી આંખો ખોલી. માતૃભાષાનો આત્મા શબ્દ રૂપે આપણી અંદર ધબકે છે, પણ કમનસીબે જેમને જ્ઞાનમંદિરમાં પ્રવેશની સાથે જ અન્ય ભાષાની આંગળી પકડવાની આવે છે તેઓ મૂંઝાય છે, મૂરઝાય છે.’

‘વિશ્વ માતૃભાષા દિન’ વિશે લખતાં શ્રી પુરુષોત્તમ ગો. પટેલે માતૃભાષા બંગાળીનો અનાદર સહન ન થતાં શહીદ થયેલા ચાર બાંગલાવાસીઓની યાદીમાં ૨૦૦૦ની સાલથી દરેક ૨૧મી ફેબ્રુઆરી ‘વિશ્વ માતૃભાષા દિન’ બની તે સમજાવી તેના અનેક કાર્યક્રમો વિશે લખ્યું છે.

અંગ્રેજીના જાણીતા પ્રોફેસર અને હાલ ચી. ન. વિદ્યાવિહારના નિયામક આચાર્ય તુષાર પુરાણીએ ન્યુરોલોજિસ્ટ ડૉ. પાનગરિયાને ટાંક્યા છે, ‘બાળકોને માતૃભાષામાં શરૂઆતના તબક્કે શિક્ષણ આપવાથી તેમનું વ્યક્તિત્વ ખૂબ સબળ બને છે અને તેમનામાં શાણપણ, કામ કરવાનું પ્રેરકબળ, સર્જનાત્મકતા, પ્રત્યાયનનું કૌશલ્ય જેવા ગુણો સંક્રાન્ત થાય છે તથા અન્ય ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવામાં સરળતા રહે છે.’

જાણીતાં મનોવિજ્ઞાની ડૉ. ઊર્મિલા શાહ, ‘શિક્ષણ માટે માતૃભાષાનો કોઈ જ વિકલ્પ નથી.’ લેખમાં વિદ્યાર્થીનો આત્મવિશ્વાસ, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ અને મુક્ત અભિવ્યક્તિ માતૃભાષામાં શિક્ષણથી જ ખીલે છે તેમ જણાવે છે..

‘આર્ટ્સ કે આર્ટ્સ’ લેખમાં શ્રી પિકી પંડ્યાએ સામર્થ્ય, મર્ત્ય, ગર્લ્સ, માર્ક્સ જેવાં ઉદાહરણો આપી તર્કપૂર્ણ રીતે બતાવ્યું છે કે “હવે આપણે સૌ ‘આર્ટ્સ’માં ‘સ’ પર જ રેફ કરીશું.”

પત્રિકામાં સંપાદકીય પછી તરત ‘માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર’નો પરિચય અપાયો છે. આ કેન્દ્રની માતૃભાષા સંદર્ભે થતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને કામગીરીનો પરિચય આપી છેલ્લે તેમાં ‘જનમતની અને જનસહકાર’ની અપેક્ષા સેવાઈ છે. આશા છે કે ‘પરબ’ના બધા જ વાચકો ‘માતૃભાષાપ્રબોધ’ના પણ વાચકો બને જ.

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૨૬૮) માણસાઈની થાપણ : અનુ. જેલમ હાર્દિક, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૫૮, રૂ. ૧૨૫/- (૨૬૯) જેવો હું પામ્યો : અનુ. મેઘા પિંપળસકર, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૦૮, રૂ. ૧૬૦/- (૨૭૦) જીવન બદલી નાખે તેવા ૭૫ પ્રેરણાત્મક પુસ્તકો : બકુલ બક્ષી, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૫૦, રૂ. ૧૨૫/-

- શિલ્પનું શીર્ષક : Cat Plate / કેટ પ્લેટ
 શિલ્પકાર : જ્યોત્સ્ના ભટ્ટ (જ.૧૯૪૦, માંડવી, કચ્છ)
 માધ્યમ : સ્ટોન વેર (Stone ware) : લાકડાંનો બળતણ તરીકે
 ઉપયોગ કરીને આ શિલ્પને ૧૨૫૦-૧૨૮૦° સે.ના
 ઊંચા તાપમાન પર પકવવામાં છે
 ગ્લેઝ : આછો સફેદ / Matt White અને ચળકતો ચપટીક
 માત્રામાં કોબાલ્ટ
 માપ : આશરે ૧૦ ઇંચનો વ્યાસ
 વર્ષ : ૨૦૦૪

સિરેમિક અભિવ્યક્તિનું વિશિષ્ટ માધ્યમ છે. કોઈ શિલ્પકાર જ્યારે એ માધ્યમમાં કામ કરે ત્યારે એમાંથી એ શિલ્પ સર્જે છે અને જ્યારે મૃદાકાર (potter) આ જ માધ્યમમાં કામ કરે ત્યારે એમાંથી એ મૃતપાત્ર (pot) સર્જે છે. (પોટ બનાવવાનો કળા-કસબ એ જ પોટરી (pottery).) કોઈ પણ મૃત્પાત્ર એક રીતે શિલ્પ જ છે. જેમ કોઈ પણ મકાન એ એક રીતે શિલ્પ હોય છે. ફરક એટલો જ કે આ શિલ્પોનો મહદંશે ઉપયોગ કરી શકાય છે. કોઈ મકાનમાં રહેનાર અથવા તો એમાંથી પસાર થનારનો એ મકાન સાથે પોતીકો અનુબંધ રચાય છે એમ વાસણના ઉપયોગ કરનાર માટે એ વાસણ સાથેની અંગતતા કેળવાય છે.

આવરણ પર મૂકવામાં આવેલી કૃતિનો વિષય કેટલો બધો રમતિયાળ છે ! શીર્ષક પણ “કેટ-પ્લેટ” ! એક બિલાડી અને એક ઉંદર ! આપણી બાળવાર્તા કે બાળકાવ્યમાં આવે છે તેવી જ નિર્દોષ એમાં વાત છે. બિલાડીની મસ્તીખોર છટા પણ અહીં છે અને ઉંદરનો ગભરુ સ્વભાવ પણ એમાં અકબંધ ઝિલાયો છે. ક્યાંય કશી આક્રમકતા નથી. બન્નેનું નિર્ભય છતાં ભાર વિનાનું સહઅસ્તિત્વ છે. જે સાહજિકતાથી કળાકારે વિષયને પ્લેટના આકારમાં ઢાળ્યો છે એમાં કળાકારની માધ્યમની સમજ અને એ સાથેની એકરૂપતા કળાયા વિના રહેતી નથી. પ્લેટ સાવ પ્લેટ નથી રહેતી અને બિલાડી-ઉંદરની જુગલબંધી એ સાવ વાર્તા પણ નથી બની રહેતી. એવી જીવંતતા બિલાડીની આંખો અને ચહેરા-સમેત ઉંદરના હાવભાવમાં વ્યક્ત થઈ છે.

‘પરબ’ : જુલાઈ ૨૦૧૪માં આપણે જેમ “કળી”ની રચનાપ્રક્રિયા સમજવાનો પ્રયત્ન કરેલો એમ આ વખતે “કેટ-પ્લેટ”ની પ્રક્રિયા અંકે કરીશું. આમ જુઓ તો સરળ

છતાં સંકુલ આવી આ કળાની રચનપ્રક્રિયા સમજવા માટે કળાકાર જ્યોત્સ્ના ભટ્ટની સંયોગથી સહાય સાંપડી છે. સૌ પહેલાં એમનો આભાર.

રચનાપ્રક્રિયા : માટીના પિંડને વણીને કળાકાર પહેલાં તો એમાંથી રોટલો બનાવે છે. ઉપર પછી નિર્ધારિત વિષયનું ખપપૂરતું રેખાંકન કરે છે. એ રેખાંકનનાં મહત્ત્વનાં અંગો-ઉપાંગો મુજબ એ રોટલાને અલગ અલગ ઘટકોમાં છૂટો પાડે છે. દરેક ઘટક પછી કે અંગને એની ધારેથી કળાકાર સહેજ વિસ્તાર આપે છે. પછી એક તાવડી લે છે. અને એ તાવડીની પીઠ પર કે એની ભીતરના ઘેરાવમાં મૂળ સંકલ્પના મુજબ કળાકાર દરેક ઘટકને અન્ય ઘટકની ધાર સાથે મેળવીને ગોઠવે છે. એક ધારને બીજી સાથે જોડવા માટે પાણી અને માટીના મિશ્રણથી બનાવેલા પાતળા પ્રવાહીનો ગુંદર તરીકે ઉપયોગ ખરે છે. વિષય અનુરૂપ કેટલીક વધુ વિગતોનું ઉમેરણ એ પછીથી થાય છે. આપણે આ પ્લેટને જોઈશું તો તરત ખ્યાલ આવશે કે બિલાડીની આંખ કે ઉંદરનો આકાર ઉપરથી મૂકવામાં આવ્યાં છે. પછી માટીમાં ભેજ ઓછો થાય કે જેને આપણે ચીઝ કહીએ છીએ કે જેને આપણે ચામડું કહીએ છીએ એના જેવી એમાં જ્યારે શિથિલતા આવે (પાછલા અંકમાં આ તબક્કા માટે સરતચૂકથી leather-hard stageના બદલે leather work શબ્દો વપરાયા હતા તે બદલ માફી ચાહું છું.) ત્યારે એને તાવડી પરથી ઊંચકી લે છે. એમાંથી ભેજની માત્રા જ્યારે નહીંવત્ થઈ જાય ત્યાર પછી એને ભઠ્ઠીમાં પકવવામાં આવે છે. ઘણુંખરું એ પર ગ્લેઝ ચઢાવવા માટે એને બીજી વખત પકવવા માટે મૂકવામાં આવે છે. પકવવા માટે લાકડાંનો બળતણ તરીકે ઉપયોગ થાય છે. કારણ કે બળી ગયેલાં લાકડાંની રાખ દ્વારા શિલ્પને અનેરું પોત (texture) મળે છે. આમ આ રીતે આ પ્લેટમાં શિલ્પની રચના થઈ છે.

પરબ : જુલાઈ અને ઓગસ્ટ ૨૦૧૪ માટેની સંદર્ભસામગ્રી :

સંસ્કૃત, વૈકૃત, પુસ્તકોનાં પાઠ્યપુસ્તકો: ૬૭૫૧' સુવર્ણપુસ્તકો' ૧૯૯૬

૧૫૫૫ 14.27 (2013):16-19

સંસ્કૃત, વૈકૃત, પુસ્તકોનાં પાઠ્યપુસ્તકો: ૬૭૫૧' સુવર્ણપુસ્તકો' ૧૯૯૬

૧૫૫૫ ૩૦ (2006) :83-87

કળાકારનું સરનામું : ૨૧- એ, ચરોતર સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૨૦.
ટેલિફોન: ૦૨૬૫ - ૬૫૮૦૫૭૭

આ શબ્દ પાડું છું ત્યારે મેઘરાજાએ પઘરામણી કરી છે અને વાતાવરણમાં ઠંડકનો અહેસાસ થાય છે. છતાંય હજુય ગરમી તો છે જ એટલે વરસાદ આવવાની વકી પૂરેપૂરી રહેલી છે. જુલાઈ માસમાં પરિષદની પ્રવૃત્તિ ભલે ધીમી ગતિએ પણ મૂળ ઉદ્દેશ સાથે તાલ મેળવતી ચાલી રહી છે.

‘આપણો કવિતાવારસો’ નામે કાર્યક્રમ અગાઉ પરિષદ દ્વારા થતો હતો તેને ફરી જાગતો કર્યો છે. પ્રચારપ્રસાર માટે પરિષદ આ પ્રકારના કાર્યક્રમો કરે તેમાં ઔચિત્ય રહેલું છે. ઉષાબહેન ઉપાધ્યાયે સ્વેચ્છાએ આ કાર્યક્રમ કરવાનું પસંદ કર્યું અને તેમાં રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’ના કાવ્યપાઠથી પ્રારંભ કર્યો હતો. શ્રી સંજય મકવાણાએ કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું અને ઉષાબહેન ઉપાધ્યાયે કવિ રાજેશ વ્યાસનો પરિચય આપ્યો હતો. મહામંત્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સ્વાગત કર્યું હતું. પ્રારંભે રાજેશ વ્યાસે પોતાની સર્જનપ્રક્રિયા વિશે કેન્દ્રિયત આપી હતી અને પછી કેટલાંક કાવ્ય-ગઝલનો સુંદર પાઠ કર્યો હતો. રજૂઆતમાં રાજેશ વ્યાસ પૂરા કાબેલ છે તેની પ્રતીતિ તેમણે કરાવેલી. રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો હતો અને કાવ્યપ્રેમી સૌએ કવિનાં કાવ્યો અને ગઝલનું રસપાન કર્યું હતું. કાર્યક્રમના પ્રારંભે અતિથિવિશેષ શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકે આ કાર્યક્રમની ભૂમિકા આપીને પૂર્વે ચાલતા આ કાર્યક્રમની રૂપરેખા દર્શાવી હતી. કાર્યક્રમની ગરિમા જળવાય તેનો નિર્દેશ કર્યો હતો.

પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના ઉપક્રમે શતાબ્દી વ્યાખ્યાન યોજવાનું નક્કી કર્યું અને તે અન્વયે ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચકોટીના વિવેચક શ્રી અનંતરાય રાવળનાં વિવેચન વિશે પહેલું વ્યાખ્યાન પરિષદપ્રમુખ શ્રી ધીરુભાઈ પરીખે આપ્યું. રાવળસાહેબની વિવેચનાનાં અનેક પાસાં ધીરુભાઈએ ખોલી આપ્યાં અને તેમની વિવેચકપ્રતિભાને ઉજાગર કરી. ૨૬ જુલાઈએ આ વ્યાખ્યાન યોજાયું હતું ત્યારે પ્રારંભે પરિષદના કાર્યકારી નિયામક પારુલબહેને વ્યાખ્યાન અંગેનો ખ્યાલ પ્રસ્તુત કર્યો હતો. શ્રી ધીરુભાઈનો પરિચય મહામંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે આપ્યો હતો.

પરિષદની કાયમી પ્રવૃત્તિ તે બુધસભા અને પાશ્ચિકી આ બંને કાર્યશાળામાંથી ઘડાઈને સર્જકો બહાર આવે છે. કોઈ સભા કે સંગઠન કોઈને સર્જક ન બનાવી શકે પણ કોઈ વ્યક્તિમાં જો સર્જકતા હોય તો તેને સંકોરી અવશ્ય શકાય. કાર્યશાળાનું આ જ કામ છે.

દર મહિનાના છેલ્લા બુધવારે બુધસભામાં વ્યાખ્યાન યોજાય છે તેમાં ૩૦

જુલાઈના રોજ ધીરુભાઈ પરીખે ‘ભગવદ્ગીતા : એક કાવ્ય’ વ્યાખ્યાનમાળાનું નવમું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

૧૫મી જુલાઈએ અનુવાદ અને પત્રકારત્વ અભ્યાસક્રમનો આરંભ કર્યો ત્યારે અધ્યક્ષસ્થાને પરિષદપ્રમુખ શ્રી ધીરુભાઈ પરીખ હતા. મહામંત્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સ્વાગત કર્યું હતું અને શ્રી વિષ્ણુ પંડ્યા, શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ, શ્રી ચિનુ મોદીએ પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપ્યું હતું. કાર્યકારી નિયામક શ્રી પારુલબહેને આ અભ્યાસક્રમની વિગતે વાત કરી હતી. અને સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી દષ્ટિબહેન પટેલે કર્યું હતું. પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરને ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ પ્રૂફ રીડિંગના છ-માસિક અભ્યાસક્રમની મંજૂરી આપી છે.

પરિષદ પ્રતિ બે વર્ષે જ્ઞાનસત્રનું આયોજન કરે છે. આ વર્ષે આ જ્ઞાનસત્ર ગુજરાત બહાર મધ્યપ્રદેશના ઇન્દોર શહેરમાં ત્યાંના ગુજરાતી સમાજના નિમંત્રણથી યોજાશે. આ જ્ઞાનસત્ર તારીખ ૧૯, ૨૦, ૨૧ ડિસેમ્બર-૨૦૧૪ના રોજ યોજાશે. ઇન્દોરની નજીક ઉજ્જૈન આવેલું છે અને માડું પણ એક ઐતિહાસિક સ્થળ છે. જ્ઞાનસત્રમાં આવવા સાથે મહાકાલ અને ઓમકારેશ્વરનાં દર્શનનો લ્હાવો પણ સૌ પોતપોતાની રીતે મેળવી શકશે. ગુજરાતમાં વસતા અને સાહિત્યમાં રસ ધરાવતા સૌ મધ્યપ્રદેશના ઇન્દોર શહેરમાં આવે તેવું પરિષદ નિમંત્રણ પાઠવે છે. આ અંગેની વિગતો પરબમાં હવે પછી પ્રકાશિત થનાર છે.

– પ્રફુલ્લ રાવલ

સાયલા ખાતે વાર્તાલેખિકાઓ માટે ત્રિદિવસીય વાર્તાશિબિર યોજાયો

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહનનિધિ અને રાજસોભાગ આશ્રમ, સાયલાના સંયુક્ત ઉપક્રમે વાર્તાલેખિકાઓ માટે એક શિબિર યોજવામાં આવ્યો હતો. તા. ૨૦, ૨૧, ૨૨ જૂન – ૨૦૧૪ના રોજ યોજાયેલ આ ત્રિદિવસીય વાર્તાશિબિરમાં ગુજરાતના વિવિધ વિસ્તારો તથા મુંબઈથી પણ કુલ-૨૮ લેખિકાઓ ઉપસ્થિત રહી હતી.

પ્રથમ દિવસે ઉદ્ઘાટન-બેઠકમાં રાજસોભાગ આશ્રમના શ્રી ચંદ્રાકાન્ત વ્યાસે સહુનું સ્વાગત કરી સંસ્થાનો પરિચય આપ્યો હતો. વાર્તાકાર રમેશ ર. દવેએ વાર્તાશિબિરની ભૂમિકા રજૂ કરી હતી. પરિષદના મહામંત્રી પ્રફુલ્લ રાવલે પ્રાસંગિક વક્તવ્યમાં પરિષદની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની જાણકારી આપી હતી. શ્રી નલિનભાઈ કોઠારી (પૂ. ભાઈશ્રી)એ શિક્ષણ, સાહિત્ય, સંસ્કાર, કલા, અધ્યાત્મ વગેરે પાસાંને આવરી લઈ સંપંદન-અનુભૂતિની સચ્ચાઈ સાથેના સાહિત્યનો મહિમા દર્શાવ્યો હતો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી ધીરુભાઈ પરીખે વિશ્વના કલાતત્ત્વ, સમાજ-માનવજીવન પર તેના પ્રભાવની વાત

કરી હતી. બેઠકનું સંચાલન પ્રજ્ઞા પટેલે કર્યું હતું.

ત્રણ દિવસના આ વાર્તાશિબિરમાં જાણીતા વાર્તાકાર સર્વશ્રી રમેશ ર. દવે, કિરીટ દૂધાત અને બિંદુ ભટ્ટે ઉપસ્થિત રહી લેખિકાઓનોને માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું હતું. ત્રણે દિવસ વિવિધ બેઠકોમાં નીવડેલી વાર્તાનું વાંચન-ચર્ચા, લેખનકાર્ય, વાર્તા વાંચન-ચર્ચા, જૂથચર્ચા કરવામાં આવ્યાં હતાં. શિબિર-માર્ગદર્શકોએ નીવડેલી વાર્તાનું વાંચન કર્યું હતું. સાથે જ, સારી - નીવડેલી - ટકોરાબંધ વાર્તા કેવી હોવી જોઈએ, વાર્તાના વિવિધ ઘટકો, અંત-આરંભ, શૈલી, ભાષાકર્મ, નિરૂપણરીતિ વગેરે વિશે પણ ખૂબ જ રસપ્રદ ચર્ચા-ચિંતન થતાં હતાં.

ઉલ્લેખનીય છે કે, એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહનનિધિ અંતર્ગત વાર્તાશિબિર અંતર્ગત અગાઉ બે કાર્યક્રમ યોજાયા હતા, એના ત્રીજા તબક્કા રૂપે આ ઘનિષ્ઠ શિબિર યોજાયો હતો. સંયોજક તરીકે શ્રી પારુલ દેસાઈ અને પ્રજ્ઞા પટેલે સહયોગી ભૂમિકા ભજવી હતી.

સમાપનબેઠક રાજસોભાગ આશ્રમના શ્રી વિક્રમભાઈની નિશ્રામાં યોજાઈ હતી. તેમણે મનનીય વક્તવ્ય સાથે પોતાની પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી હતી. લેખિકાઓએ શિબિરને પોતાના વાર્તાલેખન માટે ખૂબ ઉપકારક ગણાવી પોતાના પ્રતિભાવ આપ્યા હતા. ઉપસ્થિત સહુએ પોતાની પ્રસન્નતા-સંતોષની લાગણી વ્યક્ત કરી હતી. પરિષદ વતીથી શ્રી પારુલ દેસાઈએ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરી હતી.

આપણો કવિતાવારસો

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કાવ્યરસિકો ગુજરાતી ભાષાની કાવ્યસમૃદ્ધિનો આસ્વાદ લઈ શકે તથા નવી પેઢીની કાવ્યરુચિનું સંવર્ધન થઈ શકે તે હેતુથી ‘આપણો સાહિત્ય-વારસો’ કાર્યક્રમનું આયોજન કરે છે. આ કાર્યક્રમમાં તા. ૧૨-૭-૨૦૧૪ને સાંજે ૭-૦૦થી ૮-૩૦ દરમિયાન રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં ગઝલકારશ્રી રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીને’ પોતાની કવિતાસર્જનયાત્રા વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ગઝલકાર રાજેશ વ્યાસનો પરિચય ઉષાબહેન ઉપાધ્યાયે આપ્યો હતો. અતિથિવિશેષ તરીકે હરિકૃષ્ણ પાઠક હાજર રહ્યા હતા. પ્રફુલ્લ રાવલે સૌનો આભાર માન્યો હતો.

પાક્ષિકી

તા. ૩-૭-૨૦૧૪ના રોજ પાક્ષિકીમાં રક્ષા શુકલએ ‘એન્ડ્રોઇડ’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. અને સાગર શાહે જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટની વાર્તા ‘નૈનમ દહતિ પાવક’નો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. તા. ૧૭-૭-૨૦૧૪ના રોજ દીનાબહેન પંડ્યાએ પોતાની ‘વ્યામોહ’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ અનિલ વ્યાસની વાર્તા ‘તરાપો’નો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો.

જન્મશતાબ્દી વ્યાખ્યાનમાળા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત જન્મશતાબ્દી વ્યાખ્યાનમાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. ૨૬-૭-૨૦૧૪ના રોજ શ્રી અનંતરાય રાવળ વિશે શ્રી ધીરુભાઈ પરીખે વ્યક્તવ્ય આપ્યું હતું.

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

જન્મશતાબ્દી વ્યાખ્યાનમાળા

સંયોજક : પારુલ કંદર્પ દેસાઈ. તા. ૨૩-૮-૨૦૧૪ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત જન્મશતાબ્દી વ્યાખ્યાનમાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. આ વ્યાખ્યાનમાળામાં મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર મુકુન્દરાય પારાશર્ય વિશે શ્રી રમેશ ર. દવે વ્યાખ્યાન આપશે અને ચરિત્રગ્રંથ 'મારા મોટીબા અને બીજી સત્યકથા'ઓમાંથી જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ પઠન કરશે.

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર અંતર્ગત

તા. ૬, ૧૩, ૨૦-૮-૨૦૧૪ના રોજ બુધસભા અને તા. ૨૭-૮-૨૦૧૪ના રોજ વ્યાખ્યાન. સાંજે ૭-૦૦ કલાકે.

પાક્ષિકી અંતર્ગત

તા. ૨૧-૮-૨૦૧૪ના રોજ વાર્તાપઠન કરશે. સાંજે ૬-૧૫ કલાકે.

એનીબહેન સરૈયા પ્રોત્સાહનનિધિ અંતર્ગત

તા. ૩૦-૮-૨૦૧૪ના રોજ એનીબહેન સરૈયા અંતર્ગત બહેનો દ્વારા વાર્તાપઠન થશે. સાંજે ૪-૦૦ કલાકે.

સાહિત્યવૃત્ત :

'કમળાશંકર પંડ્યા સાહિત્યકાર એવોર્ડ'

વર્ષ ૨૦૧૪નો 'કમળાશંકર પંડ્યા સાહિત્યકાર એવોર્ડ' વડોદરાના સાહિત્યકાર શ્રી ચંદ્રકાન્ત રાવને અર્પણ કરવામાં આવ્યો. શ્રી ચંદ્રકાન્ત રાવને અભિનંદન.

ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈની પ્રોફેસર ઇમેરિટસ તરીકે નિમણૂક

રાજસ્થાનના લાડનૂમાં આવેલી જૈનવિશ્વભારતી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ સમગ્ર વિશ્વમાં જૈનદર્શનનો વિસ્તૃત અભ્યાસ કરાવતી એકમાત્ર સંસ્થા છે. એના જૈનોલોજી ડિપાર્ટમેન્ટમાં પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈની પ્રોફેસર ઇમેરિટસ તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી છે. અને જૈન વિશ્વભારતીના જૈન ફિલોસોફીના ઇતિહાસના મેગા પ્રોજેક્ટમાં તેઓની સેવાઓ

લેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. જૈન વિશ્વભારતીમાં આવું પદ પામનાર તેઓ ગુજરાતના સૌપ્રથમ વિદ્વાન છે. શ્રી કુમારપાળભાઈને અભિનંદન.

મોઢેરામાં સાહિત્યકારોનું સન્માન

મોઢેરા ગામના નવીન ગ્રંથાલયના ષષ્ટિપૂર્તિ સમારોહનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે સર્વશ્રી રજનીભાઈ પટેલ અને લાલચંદ ગાંધીએ બહુચરાજી તાલુકાના વતની સાહિત્યકારો સર્વશ્રી પ્રવીણ ગઢવી, શિવદાન ગઢવી, નરસિંહભાઈ પરમાર અને મંગળભાઈ રાવળનું મોમેન્ટો અને સાલ ઓઢાડી સન્માન કર્યું હતું.

સવ્યસાચી સારસ્વત એવોર્ડ-અર્પણ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા ૨૦૧૩ના વર્ષથી ગુજરાતમાં વિવિધ કલાઓના ક્ષેત્રે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદાન કરનારી ગુજરાતની એક વ્યક્તિને ‘સવ્યસાચી સારસ્વત એવોર્ડ’ અર્પણ કરવાની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. ૨૦૧૪નો આ એવોર્ડ નૃત્યક્ષેત્રે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી મૃણાલિની સારાભાઈને એનાયત થયો છે. મૃણાલિનીબહેનને અભિનંદન.

વિનોદની નજરે આ દુનિયા

શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત શ્રી વિનોદ ભટ્ટે ‘વિનોદની નજરે આ દુનિયા’ વિશે વક્તવ્ય વિશ્વકોશમાં આપ્યું હતું.

દર્શક : સંસ્થા-કાર્યકરોના ઘડતરનો કસબ વિશે અરુણ દવેનું વક્તવ્ય

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત શ્રી અરુણ દવેએ ‘દર્શક : સંસ્થા-કાર્યકરોના ઘડતરનો કસબ’ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

નર્મદ પુરસ્કાર તથા જીવનગૌરવ પુરસ્કાર

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદેમી કવિ નર્મદના જન્મદિવસ-ઓગસ્ટ ૨૪ને વિશ્વ ગુજરાતી ભાષા દિવસ તરીકે ઉજવે છે. આ પ્રસંગે એક ગુજરાતી લેખકને અને એક મરાઠી લેખકને ‘નર્મદ પુરસ્કાર’થી સન્માનિત કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત સાહિત્ય, પત્રકારત્વ અને કલાઓ એ ત્રણ ક્ષેત્રોમાં કામ કરતી એક-એક વ્યક્તિને ‘જીવન ગૌરવ પુરસ્કાર’થી નવાજવામાં આવે છે, જ્યારે એક પુરસ્કાર કોઈ સંસ્થાને આપવામાં આવે છે. આ વર્ષના નર્મદ પુરસ્કાર માટે અગ્રણી લેખક, વિચારક, વક્તા, પત્રકાર અને સંસ્થા-સંચાલક શ્રી કુમારપાળ દેસાઈની વરણી કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત સાહિત્યક્ષેત્રે જાણીતા વિવેચક, સંપાદક, અનુવાદક શ્રી દીપક મહેતા, રંગભૂમિના ક્ષેત્રે નટસમ્રાટ ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી અને પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે ‘નવનીત સમર્પણ’ના તંત્રી દીપક દોશીને ‘જીવન ગૌરવ પુરસ્કાર’થી સન્માનિત કરવામાં આવશે. સંસ્થાઓ માટેનો પુરસ્કાર રામપ્રસાદ બક્ષીએ દાયકાઓ પૂર્વે શરૂ કરેલી સાંતાક્રુઝ સાહિત્ય સંસદને

આપવામાં આવ્યો છે. ૨૪મી ઓગસ્ટે મુંબઈના રવીન્દ્ર નાટ્ય મંદિરમાં યોજાયેલા એક ખાસ કાર્યક્રમમાં આ બધા પુસ્કારો એનાયત કરવામાં આવશે. આ પ્રસંગે ધીરુબહેન પટેલ વિખિત દ્વિઅંકી નાટક ‘આરબ અને ઊંટ’ની ભજવણી ‘લેખિની’ સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવશે એમ અકાદમીના કાર્યાધ્યક્ષ શ્રી હેમરાજ શાહે જણાવ્યું હતું.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ આયોજિત વાર્તાલેખન સ્પર્ધા

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના સંવર્ધનની અને ગુજરાતની અસ્મિતાને ઉજાગર કરવાની સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. અત્યાર સુધીમાં વિવિધ શ્રેણીઓ દ્વારા જુદાં જુદાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે. ગુજરાતી ભાષામાં બાળ-કિશોર સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા માટે પ્રસિદ્ધ સર્જક શ્રી ધીરુબહેન પટેલે માતબર રકમનું દાન કરેલ છે. જેના દ્વારા બાળ-કિશોર સાહિત્યનું પ્રકાશન, નવા લેખકોને ઉત્તેજન તેમજ બાળ-કિશોરને ઉપયોગી એવા વિવિધ આયોજનો થશે. આ સંદર્ભમાં એક સળંગ કિશોરકથા માટેની વાર્તા-લેખનસ્પર્ધા યોજવામાં આવી છે.

૧. એક સળંગ લાંબી કિશોરકથા લખવી. ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી એ મૌલિક કૃતિ હોવી જોઈએ તેમજ આ કૃતિ કોઈ પણ માધ્યમમાં પ્રકાશિત થયેલી હોવી જોઈએ નહીં.
૨. આ કિશોરકથા કાગળની એક બાજુએ સુવાચ્ય અક્ષરે લખેલી અથવા ટાઈપ કરેલી હોવી જોઈએ. ઇ-મેઈલ દ્વારા મોકલેલી વાર્તા સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.
૩. આશરે ૪૦,૦૦૦થી ૫૦,૦૦૦ શબ્દોમાં (આશરે ૧૨૫થી ૧૫૦ ફૂલસ્કેપ પાનામાં) વાર્તા લખીને મોકલવી. વાર્તાસ્પર્ધામાં પ્રથમ પારિતોષિક ૫૧,૦૦૦ રૂ., દ્વિતીય પારિતોષિક ૨૫,૦૦૦ રૂ. અને તૃતીય પારિતોષિક ૧૧,૦૦૦ રૂ.નું રહેશે. ગુણવત્તા ધરાવતી કૃતિ પ્રાપ્ત નહીં થાય તો એને પારિતોષિક આપવામાં આવશે નહીં.
૪. વાર્તા પ્રકાશિત કરવાના હક્કો ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના રહેશે.
૫. નિર્ણાયકોનો નિર્ણય આખરી ગણાશે. આ સ્પર્ધાનો નિર્ણય ૨૮ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૫, શનિવારના રોજ જાહેર થશે.
૬. વાર્તા સાથે લેખક-લેખિકાએ પોતાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય ફોટોગ્રાફ સાથે મોકલવો.
૭. વાર્તા ૨૯ ડિસેમ્બર ૨૦૧૪, સોમવાર સુધીમાં નીચેનાં સરનામે મોકલવી.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ (વાર્તાલેખન સ્પર્ધા) રમેશ પાર્કની બાજુમાં,
વિશ્વકોશ માર્ગ, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩ ફોન : ૨૭૫૫૧૭૦૩

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૮મું જ્ઞાનસત્ર

મધ્યપ્રદેશના ઇન્દોર શહેરમાં

ત્યાંના શ્રી ગુજરાતી સમાજના નિમંત્રણથી

તા. ૧૯, ૨૦, ૨૧ ડિસેમ્બર-૨૦૧૪ના દિવસોમાં યોજાશે.

આ અંકના લેખકો

- અનિલ રમાનાથ : ડી/૫૧, દ્વારકેશધામ, એલ. એમ. માર્ગ, નવાગામ, દહીંસર (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦૦૬૮
- ઉદયન ઠક્કર : લક્ષ્મીનિવાસ, ત્રીજે માળ, ૨૨, કાશીબાઈ નવરંગે માર્ગ, ગામદેવી, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૭
- જયદેવ શુક્લ : જશોદાનગર, જીન પાછળ, કોલેજ રોડ, સાવલી-૩૯૧૭૭૦
- જ્યોતિ ભટ્ટ : ૨૧/એ, ચરોતર સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૦
(આવરણ)
- ધીરુ પરીખ : 'લાવણ્ય', વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- ધીરેન્દ્ર મહેતા : જીવનછાયા, પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય માર્ગ, હોસ્પિટલ રોડ, ભૂજ-૩૭૦૦૦૧
- પરાજિત ડાભી : ઓમ નમઃ શિવાય સોસાયટી, પ્લોટ નં. ૩૪/એ, ગુરુકુળ વિદ્યાલય પાસે, ફૂલસર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૪
- પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિ વિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, રેલવે સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૭
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ્સ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- પ્રવીણ ગઢવી : 'આસવલોક', ૪૬૬/૨, સેક્ટર-૧, ગાયત્રીમંદિર પાછળ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૧
- પ્રવીણ દરજી : 'વાગીશા', ફુવારા પાસે, રાજમહેલ રોડ, લુણાવાડા-૩૮૯૨૩૦
- પ્રવીણસિંહ ચાવડા : ૨૧૨, વૃંદાવન વિ-૨, સેટેલાઈટ, રિંગરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- બળવંત જાની : 'તીર્થ', ૨૬૪, જનકપુરી, યુનિ. રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- મોહનલાલ પટેલ : ૫૦૧/૨૧, સત્યાગ્રહ છાવણી સોસાયટી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- યોગેન્દ્ર વ્યાસ : ૩૪૭, સરસ્વતીનગર, આઝાદ સોસાયટી પાસે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- રાધિકા પટેલ : ૪૦૨, સ્વસ્તિક એપાર્ટમેન્ટ, ન્યૂ બ્રહ્મક્ષત્રિય સોસાયટી, પાલડી ચાર રસ્તા, પ્રીતમનગર, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬
- રામચન્દ્ર પટેલ : ચોતરા બજાર, ઊમતા-૩૮૪૩૨૦, જિ. મહેસાણા
- લાભશંકર ઠાકર : સી/૧૮, જલદર્શન ફ્લેટ, એચ. કે. કોલેજ પાસે, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- સિલાસ પટેલિયા : ઈ/૧૧, સૂર્ય ફ્લેટ્સ, ટાવર-બી, સ્વામિનારાયણ નગર સામે, નિઝામપુરા, વડોદરા-૩૯૦૦૦૨
- સુમન શાહ : જી/૭૩૦, શબરી ટાવર, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- સૌલિડ મહેતા : 'પુરુષોત્તમ', સલાટફળી, હળવદ-૩૬૩૩૩૦, જિ. સુરેન્દ્રનગર

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

'સચિત્ર પ્રવૃત્તિમય-આનંદ પ્રેરક વિજ્ઞાન' શ્રેણી (પુ. 10) અનુ. પ્રતીતિ તેજસ શાહ 500

1. હવા, 2. રાસાયણિક દ્રવ્યો અને ભૌતિક પદાર્થો, 3. વિદ્યુત,
4. ગુરુત્વાકર્ષણ અને ચુંબકત્વ, 5. ગરમી (ઉષ્ણતા), 6. પ્રકાશ,
7. છોડ, 8. જ્ઞાનેન્દ્રિયો, 9. અવાજ, 10. પાણી

સકળ તીરથ જેના તનમાં રે...આપણા સંતો (પુ. 6) રજની વ્યાસ 600

જેમણે જગતને અજવાળ્યું : વિશ્વના વૈજ્ઞાનિકો (પુ. 8) રજની વ્યાસ 800

પંડિત સસ્ત્રારામનાં પરાક્રમો (ભા. 1થી 5) યશવંત મહેતા, સેટના 300

વિદ્યાર્થી વાચનમાળા: શ્રેણી 8

વિશ્વના ક્રિકેટ ખેલાડીઓ (પુ. 20) જગદીશ શાહ, જયવંત પંડ્યા 300

વિદ્યાર્થી વાચનમાળા: શ્રેણી 9 300

વિશ્વના મહાન ચિત્રકારો (પુ. 20) વિવિધ ચિત્રકારો 300

લાંબી પૂંછડીનો વટ ગિરા પિનાકીન ભટ્ટ 70

ડ્રાઉ ડ્રાઉ દાબેલી પાઉં ગિરા પિનાકીન ભટ્ટ 70

દીવાથી પ્રગટે દીવા પ્રકાશ લાલા 80

મીઠુંભાઈની મીઠી વાતો શ્રદ્ધા એ. ત્રિવેદી 50

અકબર-બીરબલ શ્રેણી (અંગ્રેજી) પુ. 6 શ્રદ્ધા એ. ત્રિવેદી 300

હયા, સુમેધા, કશ્વી યોસેફ મેકવાન 60

બાલગીતો અને જોડકણાં સંપા. જયંતભાઈ શુક્લ 50

દાદાનો ડંગોરો ભાવેશ પંડ્યા 50

જાતકકથાઓ-1-2 હરભાઈ ત્રિવેદી 110

તથાગત હરભાઈ ત્રિવેદી 50

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

5, N.B.C.C. પુસ્તક, અમદાવાદ-380001

ફોન : 22144663, 22149660

ફેક્સ : 22144663

ઈ-મેઇલ : 260429

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

13, Yashwantrao Chavan, Gandhinagar, Ahmedabad-380001

ફોન : 22144663, 22149660

ફેક્સ : 22144663

ઈ-મેઇલ : 26713611, 98226879

- ૨ પહેલી નજરે જ આંખમાં વસી જાય એવો નૂતન અવતાર...
- ૨ ગ્રંથવિહારની મુલાકાત એક યાદગાર અનુભવ...
- ૨ સુંદર સંગ્રહ, આત્મીય વાતાવરણ...

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
પુસ્તકવેયાણ કેન્દ્ર

ગ્રંથવિહાર

: સંપર્કસૂત્ર :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગોવર્ધનભવન સ્મૃતિ મંદિર, ટાઇમ્સ પાછળ, નદી કિનારે,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
ફોન : (૦૭૯) ૨૬૫૭૬૩૭૧, ૨૬૫૮૭૯૪૭, ૨૬૫૮૭૯૪૯
કિશોર ગૌડ (ભો.) ૯૪૨૭૩૨૦૮૩૩

પુસ્તક : અનેક પાસાને સમજવાની ચાવીઓ

જેમ સત્કર્મથી તેમ સદ્વાચન ને સદ્વિચારથી ચિત્તવિકાસ થાય છે એમ મને અનુભવે લાગ્યું છે. અધ્યયન-અધ્યાપન નિમિત્તે સંશોધન-સંપાદન-અનુવાદ નિમિત્તે મારાથી જે કંઈ વંચાયું તેને હું “સ્વાધ્યાયતપ” સમજું છું. જે વિષયનું આપણે વાંચીએ તે વિષયનું જ્ઞાન તો આપણું વધે જ, સાથે એ વિષય સાથે સંલગ્ન જીવનનાં અનેક પાસાંને સમજવાની ચાવીઓ પણ આપણને મળતી હોય છે.

જ્યારે કોઈ પુસ્તક હું વાંચું છું ત્યારે એ પુસ્તકના લેખક સાથે, એના મનોવિશ્વ સાથે, એના જીવન-સંદર્ભ સાથે હું સીધા સંબંધમાં મુકાઉં છું. તેથી કોઈ પણ સારા પુસ્તકનું વાચન મારે મન સત્સંગ-રૂપ બની રહે છે. સેમ્યુઅલ બેકેટનું “વેઈટિંગ ફોર ગોદો” વાંચતાં જુદા જ દેશકાળમાં થઈ ગયેલી અને કોઈ અલગ વિચારધારાને સંવેદના સાથે કામ પાડતી એક સર્જક પ્રતિભાનો, પરોક્ષ રહેલા મને જે રીતે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેને હું વાચનના ચમત્કાર રૂપે જોઉં છું. જાતભાતના સદ્વાચને મારા વ્યક્તિત્વનો – મારા સંવિતનો સીમાવિસ્તાર સધાય છે, મારો ચેતોવિસ્તાર થતો વરતાય છે.

[‘ઉદ્દેશ’]

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

૧૫.૧૧.૨૦૧૩

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથાગાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

પુસ્તકો અને મધુમક્ષિકા

પુસ્તકો આપણા વફાદાર સન્મિત્રો હોવાની સૂક્તિનું વજૂદ મને પ્રતીત થયું છે. વાયને મારા મનોમય કોશના, મારા વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશના સમૃદ્ધિવિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. મારાથી આજ દિન સુધી જે કંઈ વંચાયું છે તેનાથી અનેકગણું વાંચવાનું બાકી છે. જિંદગીભર વાંચતાંયે ન ખૂટે એવો વાચનનો અક્ષય ખજાનો છે. એ બધા વાચનનો પાર પામવામાં તો ૮૪ લાખ અવતાર પણ કદાચ ઓછા પડે !

આ પુસ્તકો કંઈ કાગળ-કલમની વસ નથી. માનવજીવનના ગહન અને વ્યાપક દર્શન-મનન-ચિંતન ને સર્જનનાં એ રસાત્મક સ્વાદિષ્ટ ફળો છે. જેઓ જીવી ગયા છે ને જેઓ જીવી રહ્યા છે એવા લેખકો-સર્જકોની સંવિત્તિના એ અક્ષરઆલેખો કે નકશાઓ છે. એ સર્વનો મર્મરસ મધુમક્ષિકાની રીતે ગ્રહણ કરતાં કરતાં જ આપણી ભીતર એક સરસ મધુપુટ રચાતો હોય છે.

[‘ઉદ્દેશ’]

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

માય ડિયર જ્યુની પોતાની પ્રકાશન-વ્યવસ્થા

લટૂર પ્રકાશન

‘અવનિલોક’, ૩, શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩, હિલ ડ્રાઇવ, ભાવનગર-૨

તાજાં પ્રકાશનો : અનોખાં પ્રકાશનો :

૧. તોરણમાળ - મણિલાલ હ. પટેલ (નિબંધસંગ્રહ) રૂ. ૨૨૫/-
૨. તેઓ - મનોહર ત્રિવેદી (નિબંધસંગ્રહ) રૂ. ૨૨૫/-
૩. ઘરવખરી - મનોહર ત્રિવેદી (નિબંધસંગ્રહ) રૂ. ૧૫૦/-
(ગુ. સા. અકાદમી પ્રથમ પારિતોષિક)
૪. અક્ષરોમાં આલ્બમ - નટવર આહલપરા (વ્યક્તિવિશેષ) રૂ. ૩૨૫/-
૫. આતા હૈ યાદ મુઝકો - ડૉ. હસમુખ નાગ્રેયા (સિનેજગત) રૂ. ૨૫૦/-
૬. શતાબ્દીના શિલ્પી - મહેન્દ્ર ગોહિલ (વિભૂતિવિશેષ) રૂ. ૧૫૦/-

શિરમોર સર્જકોના આ વરસના વાર્તાસંગ્રહો :

૭. જીવ - માય ડિયર જ્યુ (સાતમી આવૃત્તિ) રૂ. ૧૮૦/-
૮. સંજીવની - માય ડિયર જ્યુ (ત્રીજી આવૃત્તિ) રૂ. ૧૮૦/-
૯. મને ટાણા લઈ જાવ ! - માય ડિયર જ્યુ (બીજી આવૃત્તિ) રૂ. ૧૪૦/-
૧૦. થુંબડી - સંજય ચૌહાણ, રૂ. ૧૫૦/-
૧૧. સુગંધ - ગિરીશ ભટ્ટ, રૂ. ૧૫૦/-
૧૨. નિરુત્તર - બકુલ દવે, રૂ. ૧૫૦/-

અમારે ત્યાંથી આ પણ મળશે :

૧૩. પ્રવાસનિબંધકાર ભોળાભાઈ પટેલ (વિવેચન) રૂ. ૧૫૦/-
લે. પ્ર. મૈત્રેયી ખડદિયા
૧૪. વિજયરાય વૈદ્યની સ્મરણયાત્રા (સંસ્મરણો) રૂ. ૨૫૦/-
સં. પ્ર. બંકિમ વૈદ્ય, ડૉ. રમેશ મ. શુક્લ
૧૫. માય ડિયર જ્યુની પ્રણયત્રિપુટી : મરણટીપ - કમળપૂજા - ઝુરાપાકાંડ
સાથે પઠનની ૬ કલાકની ઓડિયો સીડી, રૂ. ૪૫૦/-

તમારા બુકસેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો : વિશેષ વળતરથી ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જ્યુ : ૯૮૯૮ ૯૬૯૬ ૨૬ - ૯૪૨૬ ૧૬૦૨ ૦૯

અવનીન્દ્ર : ૯૩૭૭૧૧ ૫૬૪૬ - ૯૬૨૪૬૯ ૫૬૪૬

Email : latoorprakashan@yahoo.com

ન્યા. ચિન્મય જાનીની કૃતિઓ

* ગુજરાતી નવલકથાઓ અને લઘુનવલો : લેખન ક્રમાનુસાર

- (૧) સૂર્યગ્રહણ (લખી ૧૯૫૦), પ્ર. નવભારત (લુમન સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયાનો ક. મા. મુનશી એવોર્ડ ૨૦૦૧)
- (૨) અચ્યુત (લખી ૧૯૫૧) પ્ર. આર. આર. શેઠ (હિંદી અનુવાદને હિંદી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રથમ ઇનામ), પુનર્મુદ્રણ : ૨૦૦૦, જયશ્રી પ્રકાશન.
- (૩) ચુડેલ (લખી ૧૯૫૪) પ્ર. નવભારત, પુનર્મુદ્રણ (જયશ્રી પ્રકાશન)
- (૪) જયેન્દ્ર (લખી ૧૯૫૬) સવિતા નવલકથા હરીફાઈમાં પુરસ્કૃત (૧૯૬૦), પુનર્મુદ્રણ : જયશ્રી પ્રકાશન.
- (૫) અલકા (લખી ૧૯૬૧) હિંદી અનુવાદને હિંદી સાહિત્ય પરિષદનું પારિતોષિક-૨૦૦૨, પુનર્મુદ્રણ : જયશ્રી પ્રકાશન.
- (૬) તું (લખી ૧૯૬૮) પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.
- (૭) મારો દોસ્ત કાન્દ (હિંદી અને અંગ્રેજીમાં અનુવાદ (ઉપલબ્ધ), ૨૦૦૨ - પ્ર. ગૂર્જર
- (૮) ડૉ. વિદ્યા (પ્ર. નવભારત, ૨૦૦૨)
- (૯) ક્ષિતિજની પેલે પાર (પ્ર. આર. આર. શેઠની કું.), ૨૦૦૮
- (૧૦) સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ પાંચમો (પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ૨૦૧૦)

અનુવાદો

- (૧) વીસરાતી વિરાસત - પ્ર. નવજીવન, (૨૦૧૩)
- (૨) The conquest of death (2004, - Gurjar)
- (૩) Alka - A celestial Damsel (2004 - Gurjar)

ઇતર સાહિત્ય

- (૧) ન્યાયની કેડીએ (સ્મરણવાટિકા), ગુ. સા. પ. શતાબ્દી પ્રકાશન, ગુ. સા. અકાદમી દ્વારા પુરસ્કૃત ૨૦૦૪
- (૨) જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે (ચિંતનલેખો) પ્ર. ૨૦૦૧, ગૂર્જર
- (૩) સુખાધિકારનો કાયદો (પ્ર. પૂર્ણિમા પ્રકાશન) ૧૯૮૨
- (૪) નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટ (પ્ર. ૧૯૭૩ : પ્ર. ન્યૂ ગુજરાત લો હાઉસ)
- (૫) ન્યાયપર્વ - ગુજરાતના ન્યાયાધીશો અને વકીલો (ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, પ્ર. ૨૦૦૮)
- (૬) ખંડિત સુવર્ણપાત્રો (વિદેશી વાર્તાઓ), પ્ર. ૨૦૧૧, રંગદ્વાર પ્રકાશન
- (૭) પુનર્જન્મ અને બીજી વાર્તાઓ - પ્ર. ૨૦૧૧, રંગદ્વાર પ્રકાશન
- (૮) કલધ્વનિ (કાવ્યો), પ્ર. ૨૦૦૬, ઇમેજ પબ્લિકેશન પ્રા. લિ.

૨૦૧૪માં અન્ય કૃતિઓ :

- (૧) ચિન્મય જાનીની શ્રેષ્ઠ લઘુનવલો - સંકલન : કિશોરસિંહ સોલંકી (પ્ર. નવભારત)
- (૨) ગાંધી પ્રજ્ઞા અને બીજા નિબંધો (પ્ર. નવભારત) (નવસર્જન) (પ્ર. નવકલ્પ)

દરેક જાણીતા પુસ્તકવિકેતા પાસેથી મળી શકશે.

ન્યા. શ્રી ચિન્મય જાની (સી. વી. જાની)

સંપર્કસૂત્ર નં. ૦૨૭૧૭-૨૯૫૩૦૦

બં. નં. ૩૪, શાલીન રેસિડન્સી, શીલજ, સ. પ. રિંગ રોડ, અમદાવાદ-૫૯